

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**СОЦІАЛЬНА ГЕРОНТОЛОГІЯ:
ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ ДЛЯ СТУДЕНТІВ
НАПРЯМУ ПІДГОТОВКИ
6.130102 «СОЦІАЛЬНА РОБОТА»**

Обговорено і рекомендовано
на засіданні кафедри соціальних наук і
технологій

Протокол № 10 від 16.02.15р.

Соціальна геронтологія: опорний конспект лекцій для студентів
напряму підготовки 6.130102 «соціальна робота» / Укл. Тополь О.В.. –
Чернігів : ЧНТУ, 2015. – 72 с.

Укладач: Тополь Ольга Володимирівна, доктор філософських
наук, доцент

Відповідальний за випуск: Тополь Ольга Володимирівна, завідувач
кафедри соціальних наук і технологій

Рецензент: Субботіна І.В., кандидат історичних
наук, доцент, доцент кафедри соціальних наук і
технологій

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Модуль 1. Міждисциплінарна парадигма соціальної геронтології	5
Тема 1. Історія розвитку геронтології.....	5
Тема 2. Біологічні підходи в геронтології.....	12
Тема 3. Соціологічні підходи в геронтології.....	21
Тема 4. Психологічні підходи в геронтології.....	28
Модуль 2. Соціально-демографічні засади геронтології	35
Тема 5. Демографічні показники та фактори старіння населення.....	35
Тема 6. Ставлення до людини похилого віку у суспільстві.....	38
Тема 7. Формування соціокультурних стереотипів старості.....	44
Тема 8. Диференційна характеристика літніх людей.....	48
Тема 9. Проблема самотності людей похилого віку.....	54
Модуль 3. Соціальна робота з людьми похилого віку	62
Тема 10. Гуманістичні цінності та принципи соціальної роботи.....	62
Тема 11. Розв'язання екзистенційних криз у людей похилого віку.....	67

ВСТУП

Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Соціальна геронтологія» розроблений для студентів напрямку підготовки 6.130102 «Соціальна робота».

Предметом вивчення дисципліни є теоретико-методологічні основи соціальної геронтології, види й специфіка сучасних технологій соціального захисту та соціального обслуговування людей похилого віку.

Метою та основними завданнями викладання дисципліни є орієнтування студентів щодо: генезису геронтологічного знання; біологічних, психологічних й соціальних аспектів процесу старіння; зміни демографічної та соціально-економічної ситуації у зв'язку зі збільшенням літніх людей у структурі суспільства; формування у студентів глибокого і адекватного розуміння біологічної, психологічної та соціокультурної природи старості; вивчення студентами фізично-, психологічно- і соціально-обумовлених особливостей літніх людей як групи клієнтів геронтосоціальної роботи.

ТЕМИ ЛЕКЦІЙНИХ ЗАНЯТЬ

№ теми	Назва теми	год.
Модуль 1. Міждисциплінарна парадигма соціальної геронтології		
1	Історія розвитку геронтології	2
2	Біологічні підходи в геронтології	2
3	Соціологічні підходи в геронтології	2
4	Психологічні підходи в геронтології	2
Модуль 2. Соціально-демографічні засади геронтології		
5	Демографічні показники та фактори старіння населення	2
6	Ставлення до людини похилого віку у суспільстві.	2
7	Формування соціокультурних стереотипів старості	2
8	Диференційна характеристика літніх людей.	2
9	Проблема самотності людей похилого віку.	2
Модуль 3. Соціальна робота з людьми похилого віку		
10	Гуманістичні цінності та принципи соціальної роботи.	2
11	Розв'язання екзистенційних криз у людей похилого віку	2
	Разом	22

МОДУЛЬ 1. МІЖДИСЦИПЛІНАРНА ПАРАДИГМА СОЦІАЛЬНОЇ GERONTOLOGII

Тема 1. Історія розвитку геронтології

Лекція 1 (2 год.)

1. Поняття геронтології.
2. Трактуювання старості та смерті стародавніми східними релігіями.
3. Герокомія як вчення про досягнення здорової старості.
4. Пошуки «еліксиру безсмертя» в арабській алхімії.
5. Розвиток геронтологічних знань в період середньовіччя.
6. Формування наукової методології геронтології в епоху Відродження
7. Початок наукових досліджень старіння.

1. Поняття геронтології.

- ❖ Геронтологія (грец. geron, geront[os] - старець + logos вчення) - наука, що вивчає феномен старіння живих істот, у тому числі людини.

Уперше термін був запропонований І.І.Мечниковим у 1903р. [25].

Геронтологія включає: біологію старіння, клінічну геронтологію (геріатрію), геронтопсихологію й соціальну геронтологію [29,с.28].

Аналіз тієї або іншої концепції з позицій розуміння того, які завдання повинна вирішити геронтологія найближчим часом для досягнення радикального збільшення тривалості життя, проводиться в роботах таких дослідників: Анісімова В.М. [3,4,5]; Бурчинського С.Г., Дупленка Ю.К. [8]; Соловійова М.В.[31]

Про історію геронтології йдеться в роботах авторів: Александрової М.Д. [1]; Давидовського І.В. [16]; Дупленка Ю.Г.[18]; Грмека М. Д. [14]; Комфорта А. [20]; Рибаквої Н.А [27; 28].

Виникнення геронтології відносять на різні історичні періоди: до періоду античності, до Відродження, до кінця 19 ст. - початку 20 ст., до середини 20 ст. [1;2;16;18;20; 22; 33].

Періодизація розвитку геронтологічного знання (в основному стосовно соціальної й психологічної геронтології) була запропонована М.Д.Александровою [1], що виділила наступні періоди: 1) донауковий, 2) кінця 19 - початку 20 ст., 3) з 30-х рр. і до початку Другої світової війни, 4) післявоєнний період.

2. Трагування старості та смерті стародавніми східними релігіями.

Найдавніше письмове свідчення про пошуки безсмертя «Епос про Гільгамеша» (II тис. до н.е.) [11].

У 4-3 ст. до н.е. у Китаї виникає релігійно-філософська система - **даосизм**, одна з головних цілей якої, подовження життя її adeptів [10; 32]. Вчення ототожнювало Бога й природу, наслідком цього було розуміння, що людина може за допомогою власних зусиль трансформуватися в досконалу, богоподібну, безсмертну істоту, і, що для здійснення такої трансформації необхідні комплексні заходи, у тому числі які включають і матеріальні впливи на тіло людини.

Основні заходи внутрішнього впливу: етичні - спокійне, розміране життя (для економії життєвої енергії); релігійні - в основному, медитація (для впливу на «дао»); дихальна техніка - затримка дихання (контроль над духом); дієта - малокалорійні продукти рослинного походження; спеціальні гімнастичні вправи - гімнастика даосів «кунг фу»; сексуальна техніка – «дао любові».

Вчення про безсмертя виступає як культ довголіття, а доктрина Дао як джерело життя – у вигляді культу багатодітності, багатства, щастя і т.п.» (Лу Куань Юй) [24, с.9]

3. Герокомія як вчення про досягнення здорової старості.

Приблизно в той же час, що й даосизм у Китаї, у Древній Греції зародилася герокомія (або герокоміка) - напрямок, пов'язаний із можливістю досягнення здорової старості за допомогою помірності у всьому [4, с.19].

Цей підхід базується на тому, що смерть неминуча, тривалість життя обмежена, але кожен може прожити його природою визначене життя без важких хвороб [6, 7, 23, 37].

Найбільше значення для становлення геронтологічного знання має гіпотеза, за якою старіння - це результат поступової втрати організмом специфічної життєвої енергії та вологи (Геракліт, Парменід, що 540 - 470 р. до н.е.) [37, с.58-65]. Аристотель (322 р. до н.е.) вважав, що «старіння викликано поступовою втратою «природженого тепла», яким наділена кожна жива істота з початку її індивідуального життя» [14, с.13].

Для збереження тепла й вологи рекомендувалася дієта, помірні фізичні вправи, масаж, водні процедури.

4. Пошуки «еліксиру безсмертя» в арабській алхімії.

Алхіміки припускали можливість перемоги над смертністю, яка є наслідком недосконалості людської природи й тому ліквідація цієї недосконалості могла б привести до досягнення безсмертя. Усунути недосконалисть передбачалося шляхом трансформації людини в безсмертну істоту. Під цим або розумілася гармонізація співвідношення складових елементів людини, або пошук й «виращування» (шляхом хімічних перетворень) якоїсь нової безсмертної її складової. В будь-якому випадку, засобом для цього повинна була бути особлива субстанція - еліксир, або філософський камінь, або п'ятий елемент (уважалося, що тіло людини й інших земних істот складається із чотирьох типів елементів, а п'ятий елемент є божественним). Пошук цієї субстанції й був основною метою алхіміків [35;38].

«*Алхімія*»: «ал» - арабський артикль, «Кем» - древня назва Єгипту, що позначає також чорну родючу землю долини Ніла (можливо, що від цього й походить назва країни) і чорна речовина, поява якої на першій стадії алхімічних перетворень описана в багатьох трактатах [36]. Хоча існують й інші версії походження цього терміна: від імені біблійного Хама, від грецьких слів "хюмос" - сік або "хімевсис" - змішування, від китайської назви золота - "Кім", від латинського "хумус" - земля [26, с. 13]. У цей ряд, імовірно, можна поставити й перське слово "хаома" - назва рослини (або соку, напою), що дає безсмертя.

Найбільш відомими алхіміками ісламського світу, що розглядали проблеми подовження життя були араб Гебер (8-9 ст.), перс Ар-Разі (850-923), таджик Авіценна (Ібн-Сіна) (980-1037), праці якого «Книга зцілення», «Медичний канон» набули широкої популярності [34].

5. Розвиток геронтологічних знань в період середньовіччя.

Європейська алхімія відома завдяки працям англійського філософа й натураліста Р.Бекона (1214-1294) «Дзеркало алхімії», «Могутність алхімії», який вважав, що коротке життя не норма, а відхилення від неї. Основною причиною, яка скорочує життя, на його думку, був несправедливий і неправильний спосіб життя людей, причому ця несправедливість успадковується й накопичується й, тому, кожне покоління живе усе менше. Особливо в порівнянні з еталоном праведності - старозавітними патріархами, що жили, за Біблією, біля тисячі років. Головним шляхом для збільшення тривалості життя він

вважав пошук речовин, які можна винайти за допомогою алхімічних методів. Зокрема він рекомендував золото, ладан, перли, зміїне м'ясо, подих дівчат.

Одним із останніх знаменитих алхіміків, який приділяв велику увагу аспектам омолодження й подовження життя, був швейцарський лікар і натураліст Парацельс (1493 - 1541) [13;14;17].

Експерименти алхіміків вплинули не тільки на розвиток методів подовження життя, але й на формування експериментальної біології й хімії [19], оскільки справжнє емоційне бажання знайти безсмертну сутність людини завжди стимулювало прагнення досягнути таємниці матерії [35].

6. Формування наукової методології геронтології в епоху Відродження

У 15-16 ст. у Європі почалась епоха техніко-економічного прогресу, що супроводжувався бурхливим розвитком фізики, хімії, математики, формуванням раціонального наукового світогляду й революційними перетвореннями в області суспільних відносин. Відбувалося й накопичення біологічного знання, у тому числі таких його розділів, як анатомія й фізіологія, що грають важливе значення для розуміння феномена старіння.

Про можливість збільшення тривалості життя (до віку старозавітних патріархів і більше) у результаті прогресу науки, згадували у своїх роботах французький філософ і вчений Р. Декарт (1596-1650) і американський учений і політик Б. Франклін (1706-1790). Більш докладно це питання розглянув англійський філософ (родоначальник англійського матеріалізму й сучасної експериментальної науки) Ф. Бекон (1561-1626), якого відомий сучасний англійський геронтолог А. Комфорт назвав "першим послідовним англійським геронтологом" [20]. Бекон критикував методи минулого як неповні й помилкові й у своїй утопії "Нова Атлантида" поряд з іншими проектами перетворення суспільства й науки описав методологію пошуку шляхів подовження життя за допомогою наукових експериментів [9].

Наприкінці 18 ст. англійський філософ (один із перших теоретиків анархізму), письменник У. Годвін (1756-1836) і французький філософ, учений і політик Ж. Кондорсе (1743-1794) встановили зв'язок між подовженням життя людини із соціальними умовами [21].

7. Початок наукових досліджень старіння.

У цей період почали виходити трактати лікарів і філософів (Г.Церби, Д.Кардано, Ф.Бекона, А.Галлера, Б.Раша й ін.), у яких докладно описувалися фізіологічні й психологічні симптоми старості й вікові захворювання. С.Санторіо проводив експерименти по виявленню фізіологічних відмінностей молодих і старих. В.Гарвеєм, Ж.Б.Морганьї, І.Б.Фішером, Б.В.Зейлером й іншими вченими вивчалася морфологія старечих змін на основі патологічної анатомії (були виявлені такі зміни як розширення серця й аорти, крихкість кісток й ін.). Дж.Граунтом, Е.Галлеєм, Л.Ейлером, Ж.Бюффоном складалися демографічні таблиці тривалості життя, порівнялася тривалість життя різних видів, робилися спроби встановити зв'язок між такими параметрами як тривалість життя й тривалість періоду росту. У всіх цих дослідженнях широко застосовувалися статистичні методи [12].

Найбільш відомим європейським продовжувачем традиції герокомії епохи Відродження вважається венеціанський дворянин Л.Корнаро (1467 - 1565). Корнаро намагався адаптувати герокомію до християнської церкви. Метод, який пропонував Корнаро був традиційним - помірність, і насамперед у їжі.

Німецький лікар К. Гуфеланда (1762-1836), виходячи з позицій віталізму, вважав, що довголіття людини в значній мірі визначається станом її духу. Гуфеланд увів поняття «макробіотика» для позначення вчення про моральне, розумове і фізичне здоров'я, яке визначає довголіття [15].

Висновки

- ✓ В основі теорій про довголіття лежали релігійні й філософські уявлення.
- ✓ Причини старіння: 1) старіння полягає у поступовій втраті чогось необхідного для підтримки життя, що може бути енергетичним, матеріальним або психічним фактором; 2) старіння – накопичення в організмі шкідливих речовин (інтоксикація організму внутрішня або зовнішня) [14, с.12-13].
- ✓ Наприкінці 19 ст. і початку 20 ст. були відкриті основні специфічно біологічні закони: клітинна будова організмів, теорія еволюції й закони спадковості, що створило передумови для остаточного формування геронтології як самостійної дисципліни. Застосування цих законів привело до величезного прогресу біологічного знання, до істотного наближення до вірного розуміння

живої природи. Протягом цього періоду остаточно сформувалися практично всі основні біологічні дисципліни, важливі для геронтології: фізіологія обміну речовин, ендокринологія, імунологія, фізіологія вищої нервової діяльності, еволюційна зоологія, генетика [19].

Однак, ключовим у розумінні феномена життя й старіння є процеси на молекулярному рівні організації живої матерії. Тому виникнення істинно наукової геронтології не могло відбутися раніше формування молекулярної біології в 50-х р. 20ст.

Література

1. Александрова М. Д. Проблемы социальной и психологической геронтологии. - Л. : Изд-во ЛГУ, 1974. - 136 с.
2. Альперович В.Д. Старость. Социально-философский анализ. Ростов-на-Дону: уздательство СКНЦ ВШ, 1998.- 104 с.
3. Анисимов В.Н., Крутько В.Н. Фундаментальные проблемы изучения продолжительности жизни // Вестник РАН. - 1996.- Т. 66, № 6.- С. 507-511.
4. Анисимов В.Н., Соловьев М.В. Эволюция концепций в геронтологии.- СПб: Эскулап,1999.- 119 с.
5. Анисимов В.Н. Эволюция концепций в геронтологии: достижения и перспективы // Успехи геронтологии. - 1999.- Т. 3. - С. 32-53.
6. Аполлодор. Мифологическая библиотека. - Л.: Наука, 1972. - 215 с.
7. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. - СПб.: Центр "Петербургское востоковедение", 1994. - 288 с.
8. Бурчинский С.Г., Дупленко Ю.К. Анализ современного состояния и перспектив развития геронтологических исследований (по результатам международной экспертизы) // Пробл. старения и долголетия.- 1994.- Т. 4.- С. 275-283.
9. Бэкон Ф. Новая Атлантида. - М.: Изд.-во АН СССР, 1962. - 238 с.
10. Васильев Л.С. Культы, религии, традиции в Китае. - М.: Наука, 1970. - 484 с.
11. Гильгамеш // Мифы народов мира. Энциклопедия. (В 2 –х томах).- М.: «Советская Энциклопедия», 1987. -т.1. А-К. - 671 с.
12. Гаврилов Л.А, Гаврилова Н.С. Биология продолжительности жизни. 2-е изд.- М.: Наука, 1991.- 280 с.
13. Гартман Ф. Жизнь Парацельса и сущность его учения. - М. : Новый Акрополь, 1997. - 288 с.
14. Грмек М. Д. Геронтология – учение о старости и долголетии. –

М. : Наука, 1964. – 250 с.

15. Гуфеланд Х. Искусство продлевать человеческую жизнь (Макробиотика) / Х. Гуфеланд // Время жить. – СПб. : ТОО «Лейла», 1996. – С. 3-226.

16. Давыдовский И.В. Геронтология. - М.: Медицина, 1966. - 300 с.

17. Дастр А. Жизнь и смерть. Ч. 2. - СПб.: Мысль, 1914. - 144 с.

18. Дупленко Ю.К. Старение. Очерки развития проблемы.- Л.: Наука, 1985.- 192 с.

19. История биологии (с древнейших времен до начала XX века) / Под ред. С. Р. Микулинского. - М.: Наука, 1972. - 563 с.

20. Комфорт А. Биология старения. - М.: Мир, 1967. - 400 с.

21. Кропоткин П. А. Этика: Избранные труды. - М.: Политиздат, 1991. - 496с.

22. Кузнецова Н. И. Проблемы возникновения науки // Философия и методология науки/Под ред. В.И.Купцова. - М.: Аспект Пресс, 1996.- С.38-56.

23. Кун Н. А. Легенды и мифы древней Греции. - М.: Просвещение, 1975. - 463 с.

24. Лу Куань Юй. Даосская йога алхимия и бессметие. Пер. с англ. Е.А. Торчинов.- СПб: ОРИС, 1993.- 367 с.

25. Мечников И.И. Этюды оптимизма. М.: Наука, 1988.- 328 с.

26. Рабинович В. Л. Алхимия как феномен средневековой культуры. - М.: Наука, 1979. - 391 с.

27. Рыбакова Н.А. Феномен старости.- Москва-Псков: «ПОИПКРО», 2000.-169с.

28. Рыбакова Н.А. Проблема старости в европейской философии: от античности до современности.- СПб. : Алетейя, 2006. - 288 с.

29. Словарь-справочник по социальной геронтологии.- Самара «Самарский университет», 2003.-208 с.

30. Соловьев М.В. Клиническая геронтология через несколько десятилетий. Взгляд в будущее // Клиническая геронтология.- 1998.- N 2.- С. 59-65.

31. Соловьев М.В. Эволюция геронтологии с точки зрения теории моделирования // Успехи геронтологии.- 1998.- Т. 2.- С. 11-19.

32. Стулова Э. С. Даосская практика достижения бессмертия // Из истории традиционной китайской идеологии / Под ред. О.Л. Фишмана. - М.: Наука, 1984. - С. 230-270.

33. Торчинов Е.А. Даосизм: опыт историко-религиозного описания. - СПб.: Лань, 1998. - 448 с.

34. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. - 4-е изд.-М.: Политиздат, 1981. - 445 с.]

35. Франц М.-Л. фон. Алхимия.: Введение в символизм и психологию. Пер. с англ. Ю.М.Донец. - СПб.: Б.С.К., 1997. - 291 с.

36. Холл М. П. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии. - Новосибирск: Наука, 1997. - 794 с.

37. Целлер Э. Очерк истории греческой философии // СПб.: Алетейя, 1996. - 296с.

38. Шичалин Ю.А. Александрийская школа/История философии: Запад-Россия-Восток (книга первая. Философия древности и средневековья).- М.:Греко-латинский кабинет, 1995 – С. 188-192

39. Якобсен Т. Сокровища тьмы: История месопотамской религии. - М.: Изд. фирма "Восточная литература" РАН, 1995. - 293 с.

Тема 2. Біологічні підходи в геронтології

Лекція 2 (2 год.)

1. Теорія І.Мечникова про старість
2. Вітчизняні дослідження кінця ХІХ початку ХХ ст.
3. Енергетична теорія старіння Г.Сельє.
4. Сучасні молекулярно-генетичні теорії старіння.
5. Феномен Хейфліка.
6. Вільно-радикальна теорія старіння
7. Елеваційна (онтогенетична) теорія старіння В.Дільмана.
8. Адаптаційно-регуляторна теорія В.Фролькіса
9. Концепція М.Амосова про генетичну запрограмованість старості.

Основні теорії старіння кінця ХІХ початку ХХ ст.

- ❖ теорія Августа Вейсмана (Weismann), котра спиралася на тезу, що смерть від старості - це результат еволюції, необхідний для постійного оновлення генома і розвитку популяції;
- ❖ теорія Отто Бючлі (Butschli), котра спираючись на дослідження з біохімії і біофізики, давала уявлення, що старіння є результатом витрачання якогось життєвого ферменту;
- ❖ теорія Жака Леба (Loeb), яка стверджувала, що старіння організму відбувається з причини втрати певних хімічних речовин;
- ❖ теорія Макса Рубнера (Rubner) і Владислава Ружички (Ruzicka), котра доводила, що старіння організму викликає дегідратація тканинних колоїдів;
- ❖ теорія Олексія Карреля (Carrel), яка причиною старіння організму вважала накопичення шкідливих продуктів обміну;

- ❖ теорія Рихарда Гертвига (Hertwig), що вважала настання старості наслідком зношування організму;
- ❖ теорія ембріологів (Ч.Минот, Р.Рессле, Є.Шульц), яка виходила з того, що старіння обумовлене уповільненням росту і ослабленням здатності до оновлення клітин із-за їх диференціації;
- ❖ теорія нейрофізіологів (І.П.Павлов і його школа), яка стверджує, що старість – це результат функціональних порушень вищої нервової діяльності [9, с. 16-23].

1. Теорія І.Мечникова про старість

Ілля Мечников, видатний філософ, патолог, мікробіолог й імунолог, лауреата Нобелівської премії (1908р.) в області фізіології й медицини започаткував систематичне вивчення старості («Етюди про природу людини» (1904) [15], «Етюди оптимізму» (1907) [16]).

Учений вважав, що із усіх дисгармоній людської природи, головнішою є невідповідність короткочасності життя потребі жити набагато більше. І.Мечников вводить поняття ортобіозу, котре характеризує оптимістичне розуміння життя і смерті [16, с. 266].

Цінним для теоретичного вивчення аспектів соціальної роботи з літніми людьми є те, що І.Мечников, виходячи з позицій біологічного підходу до процесу старіння, формулює основний принцип соціальної допомоги як створення умов для розвитку людини: «у майбутньому здійсниться не кантівський ідеал добродесних людей, що роблять добро з почуття відповідальності, і не спенсерівський ідеал людей, що відчують інстинктивну потребу допомагати ближнім. Майбутнє людство скоріше здійснить ідеал самодопомоги, коли люди не стануть більше допускати, щоб їх благодіяли. Ідеал людської природи, до якого варто прагнути людству полягає в ортобіозі, тобто в розвитку людини з метою досягти довгої, діяльної й бадьорої старості, що приводить у кінцевому періоді до розвитку почуття насиченості життям і до бажання смерті» [16, с.269].

2. Вітчизняні дослідження кінця XIX початку XX ст.

Доктор хімії О.В.Пель (Санкт-Петербург), підтримавши ідею Ш.Броун-Секара про можливість омолодження організму, першим у Європі склав формулу, виготовив та налагодив масове виробництво сперміну, препарату на основі сперми тварин, ці досліди мали значний вплив на становлення гормональної терапії [3]. Академік В.Я.Данилевський (Харків) винайшов аналогічний ендокринний препарат і з 1923р. розпочав його масовий випуск. Зоолог, професор

С.І. Метальников (Санкт-Петербург) [17], за результатами досліджень процесів старіння в клітинах простіших, першим заговорив про можливість регуляції старіння на клітинному рівні. Гістолог, професор О.С. Догель (Санкт-Петербург) [12] на основі експериментальних досліджень зробив висновок про переродження нервової системи в старості, що веде до ослаблення її впливів на тканини і викликає розлад обміну речовин. Доктор медицини М.А. Белов (Харків) [5] сформулював закон «складно-компенсаторної побудови організму» (1911р.), де важлива роль належить регуляторним взаємодіям між частинами організму. Біолог-теоретик Е.С.Бауер (Прага, Ленінград) [4] у головній своїй праці "Теоретична біологія" (1935) розвив принцип стійкої нерівноваги живих систем і побудував на основі цього принципу цілісну концепцію життя і її проявів. Він вважав старіння наслідком обмеження росту, що у свою чергу витікає із властивостей молекул білка. Розглядаючи організм як невірноважену систему він зауважував на процесах регуляції для підтримки її стійкості. Академік І.І. Шмальгаузен (Київ, Москва) у своїх ранніх роботах [30] також обґрунтовував старіння процесами, що регулюють ріст і вважав, що життя можна подовжити гормональними впливами.

Дослідження І.М. Сеченова, С.П. Боткіна, І.П. Павлова заклали основи уявлень про організм як про саморегулюючу систему, про нерівномірність зміни нервової регуляції з віком [13]. М.К. Петрова [21], узагальнюючи результати багаторічних експериментів школи Павлова по вивченню вікової фізіології, зробила висновок про провідну роль нервової системи в генезі старіння.

Клініцист, академік Г.Ф. Ланг (Ленінград), автор нейрогенної теорії гіпертонічної хвороби, досліджував механізми виникнення атеросклерозу, цукрового діабету й інших хвороб в старості [14]. Його учнем В.Г. Барановим була створена ленінградська школа ендокринологів.

На початку 20 ст. була популярна теорія про те, що рухливі елементи крові можуть кон'югувати (здійснювати обмін генів) між собою О. О. Богданова (Москва). Богданов заснував Інститут переливання крові в 1926 р.

О.О.Богомолец (президент Академії наук УРСР з 1930 р., керівник створеного ним Інституту експериментальної біології та патології та Інституту клінічної фізіології АН УРСР) провідну роль у процесі старінні відводив не лише крові, а взагалі всій сполучній тканині організму. За його теорією аутоінтоксикації вважалося, що причиною старіння є руйнування імунних властивостей та боротьба тканин в організмі [6;7].

3. Енергетична теорія старіння Г.Сельє.

Теорія стресу Г. Сельє [Selye, 1936] («енергетична теорія старіння»): тривалість життя залежить, з одного боку, від тієї кількості адаптаційної енергії (життєвої сили), що людина одержала генетично, з іншого боку - від того, як вона витратила її в різних життєвих стресових ситуаціях [22; 23; 24].

Стрес являє собою швидкість зношування людського організму в процесі життєдіяльності й відповідає інтенсивності життя. На збільшення стресу впливають нервові напруги, тілесні ушкодження, інфекції, напружена робота й т.д. [28].

Ідея Г. Сельє про зв'язок старіння з механізмами адаптації, мала своє продовження в дослідженнях академіка І.В. Давидовського [10].

Небезмежні не тільки індивідуальні, але й видові адаптаційні можливості. Багато вчених згодні з висновками Г. Сельє про те, що різке збільшення серцево-судинних і ракових захворювань - результат виснаження ресурсів адаптації.

4. Сучасні молекулярно-генетичні теорії старіння.

Молекулярно-генетичні теорії підрозділяються на дві групи: теорії запрограмованого старіння (вікові зміни генетичного апарату клітин спадково запрограмовані) та теорії не запрограмованого старіння або зношуватості організму (вікові зміни генетичного апарату клітин є наслідком нагромадження випадкових помилок у системі зберігання й передачі генетичної інформації) [2].

Теорії запрограмованого старіння (генетичні) виходять із того, що еволюцією запрограмоване функціонування живого організму на період його активної життєдіяльності. Тобто генетично закладена як програма біологічної активності, так і деградація і загибель старіючого організму.

Теорії не запрограмованого старіння (стохастичні або ймовірнісні), пояснюють старіння мутацією клітин, зниженням їх здібності до самовідновлення. Людський організм порівнюється з механізмом, що має властивість зношуватись й ушкоджуватись при постійному використанні. По мірі поділу клітин, виникають помилки, котрі призводять до незапрограмованої мутації, що в свою чергу знижує функціональну активність.

5. Феномен Хейфліка

Підтвердженням раціональності підходу запрограмованого

старіння може служити «Теломерна теорія старіння». Учені довели, що клітини організму не безсмертні, приблизно через сім років після своєї появи вони вмирають й заміщуються новими. Феномен Хейфліка, відкритий у 1961 р., названий на честь його дослідника [Hayflick, 1985, 1994, 1997], підтверджує, що живі соматичні (тілесні) клітини, взяті з організму й поміщені в пробірку будуть ділитися лише обмежене число разів, перед тим як умерти (межа Хейфліка), і чим старший організм, із якого взяті клітини, тим менш поділів клітини відбудеться до її смерті. Дослідження навколо межі Хейфліка, привели до гіпотези про «клітинний годинник», що відміряє час життя клітини.

Дослідник О.Оловніков у 1971 р. висунув припущення, що обмежена кількість поділів клітини пов'язана з механізмом подвоєння ДНК [20]. Ця теорія підтримується висновками досліджень про те, що відновлення теломери подовжує життя клітини на період, котрий значно більший межі Хейфліка (Johnson, Marciniak and Guarente, 1998).

Аутоімунна теорія старіння стверджує, що старіння можна віднести до помилок в імунній системі людини [25, с.21].

Жодна із груп речовин, якими би складними й важливими для життєдіяльності клітини вони не були, не визначає ізольовано від інших всієї надзвичайно складної й багато в чому ще не розгаданої життєдіяльності організму.

6. Вільно-радикальна теорія старіння

Вільно-радикальна теорія старіння була висунута майже одночасно Д.Харманом (Harman) у 1956 р. та М.Емануелем у 1958 р. [31;32]. Ця теорія пояснює не лише механізми старіння, але й широке коло пов'язаних з ним патологічних процесів (серцево-судинних та онкологічних захворювань, вікової імунодепресії, дисфункції мозку, катаракти та ін.). Її сутність полягає у тому, що в ході життєдіяльності клітини через неї проходить велика кількість кисню, що використовується для клітинного дихання і дає їй енергію, частка кисню при цьому потрапляє в паразитні з'єднання, що мають велику реакційну здібність. Ці з'єднання вступаючи в реакцію з іншими молекулами, ушкоджують їх, атакують білки, ліпіди клітинних мембран, ДНК...Накопичення цих ушкоджень і призводять до старіння.

Сучасною фармакологією уже розроблені препарати антиоксиданти, що захищають організм від впливу вільних радикалів а

також препарати, що розбивають внутрішні зшивки, перетворюючи їх в поживні речовини для клітин.

Теорія клітинного апоптозу академіка В.Скулачова [26]: старіння – це не стільки накопичення поломок в організмі, що призводять до смерті, скільки виконання програми апоптоза (самоубивства клітин), запуск якої, в принципі, можна відмінити.

7. Елеваційна (онтогенетична) теорія старіння В.Дільмана.

Елеваційна (онтогенетична) теорія старіння розроблена В.Дільманом [11]. За його гіпотезою основною ланкою механізмів як розвитку (лат. *elevatio* - підйом, у переносному значенні Головна причина старіння - це вікове зниження чутливості гіпоталамуса до регуляторних сигналів, що надходять від нервової системи й залоз внутрішньої секреції. Згідно теорії, механізм старіння починає свою роботу з постійного зростання порогу чутливості гіпоталамуса до рівня гормонів у крові. В результаті збільшується концентрація гормонів, виникають різні форми патологічних станів, у тому числі характерних для старого віку: ожиріння, діабет, атеросклероз, гіпертонія, депресія та ін. Ці хвороби призводять до старіння й смерті. Старіння, за його теорією є біологічно обумовленим і пов'язано з запуском деструктивних процесів в організмі.

За концепцією Дільмана, старіння й пов'язані з ним хвороби - це побічний продукт реалізації генетичної програми онтогенезу - розвитку організму. З онтогенетичної моделі вікової патології випливає, що розвиток хвороб і природних старечих змін можна загальмувати, якщо стабілізувати стан гомеостазу на рівні, котрий був досягнутий до закінчення розвитку організму. Якщо сповільнити швидкість старіння, на думку В.М. Дільмана, можна збільшити видові межі життя людини, що відкриває нові підходи до профілактики передчасного старіння й захворювань, пов'язаних із ним.

8. Адаптаційно-регуляторна теорія В.Фролькіса

Адаптаційно-регуляторна теорія розроблена українським фізіологом і геронтологом В.Фролькісом і його школою у 1960-70х рр. вважається проміжною між генетичними й стохастичними теоріями старіння. В. Фролькіс не тільки констатував факт зниження пристосувальних можливостей організму в старості, але й свідчив про появу нових компенсаторних можливостей організму. Процеси антистаріння, або вітаукт (від лат. «*vita*» - життя, «*auctum*» –

збільшувати) він розглядав як механізми саморегуляції, котрі протистоять руйнівним тенденціям і спрямовані на стабілізацію життєдіяльності організму й збільшення тривалості його життя.

У відповідності до даної теорії, старіння генетично не запрограмоване, але генетично запрограмовані можливості організму, від яких залежить темп старіння і тривалість життя. В.Фролькіс описав три етапи людського життя: онтогенез (період росту), мезогенез (період балансу процесів старіння й антистаріння), геронтогенез (період переваги процесів старіння над вітауктом, період зниження життєздатності й адаптивних можливостей організму). Подовження періоду мезогенезу привело б до затримки деструктивних процесів у клітинних структурах і в результаті до збільшення тривалості життя та покращення її якості [29].

9. Концепція М.Амосова про генетичну запрограмованість старості.

М.Амосов, виходячи з гіпотези генетичної запрограмованості старості, висуває припущення що процес старіння і тривалість життя залежить від швидкості витрачення енергії, що генетично закладена. Всі живі істоти функціонують за біологічними програмами, які забезпечуються запасом «енергії активності Х», що має певний «потенціал». Зміни його знаменують етапи програми. Перший етап життя (підготовка до розмноження) характеризується надлишком енергії, що зовні виражається у високій руховій активності. Другий етап (період розмноження) триває або по «лічильнику» витрати енергії Х, або до певного рівня падіння її потенціалу. Третій етап (доживання), характеризується витратами залишків енергії, поки потенціал її не знизиться до межі життєзабезпечення. Втім, замість витрати енергії активності Х, закладеної в кожній клітині, можна припустити нагромадження деякої «гальмівної речовини Y». У той же час запрограмованість етапів старіння в часі не є твердою. Схоже, що витрати енергії Х або нагромадження речовини Y є залежним від двох типів зворотного зв'язку: по-перше, від стимулюючих впливів середовища й, по-друге, від зв'язків м'язів з регулюючими системами організму. Можливо, що енергія Х не тільки витрачається, але й частково відновлюється, сповільнюючи темп реалізації програми старіння [1].

Висновки.

✓ Більшість сучасних біологічних теорій у геронтології вивчають окремі процеси, котрі відбуваються при старінні на всіх

рівнях від молекулярного до фізіологічного і в комплексі знижують опірність організму.

✓ З позицій теорій «запрограмованого» підходу, старіння - це базова біологічна властивість усіх живих організмів; це еволюційно заданий і генетично визначений процес; явище нормальне, універсальне і являє собою «самознищення», «самоліквідацію» організму задля розвитку наступних поколінь.

✓ З позицій теорій стохастичного підходу, старіння - це результат нагромадження протягом життя «помилки і катастроф»; причини старіння пов'язані із впливом несприятливих зовнішніх факторів, котрі необхідно знати, щоб попереджати й контролювати їхню появу.

✓ Б.Стрелер [Strehler,1962] виділив чотири основні критерії старіння: універсальність, ендогенність, поступовість, дегенерація [27].

✓ Біологічні підходи сприяють розробці нових технологій та медичних препаратів, котрі продовжують життя людини і підвищують його якість, але в той же час, вони формують негативний образ літніх людей та відповідне ставлення оточуючих до них.

✓ Біологічна геронтологія має також важливий вплив на формування системи соціальної роботи та медичного обслуговування старих людей. Соціальне і медичне обслуговування фокусується скоріше на дефіцитарності, втратах викликаних старінням ніж на розвитку здібностей людей похилого віку.

Література

1. Амосов Н. М. Преодоление старости / Н. М. Амосов ; вступ. ст. С. Шенкмана. – М. : Журн. «Будь здоров!», 1996. – 190 с.
2. Анисимов В.Н. Молекулярные и физиологические механизмы старения: в 2 т. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Наука, 2008. – Т.1. – 481 с.
3. Анисимов В. Н. Эволюция концепций в геронтологии / В. Н. Анисимов, М. В. Соловьев. – СПб : Эскулап,1999. – 130 с.
4. Бауэр Э.С. Теоретическая биология. – М.; Л.: Изд.-во ВИЭМ, 1935. – 206 с.
5. Белов Н.А. Физиология типов: Опыт исследования психо-физических особенностей личности в зависимости от эргогенеза. – Орел: Красная книга, 1924. – 246 с.
6. Богомолец А. А. Продление жизни / А. А. Богомолец. – К. : Изд-во АН УССР, 1940. – 144 с.
7. Богомолец А. А. Избранные труды. Киев, 1957. Т. 2. С. 419

8. Гаврилов Н. А. Биология продолжительности жизни / Н. А. Гаврилов, Н. С. Гаврилова / отв. ред. В. П. Скулачев. – 2-е изд. перераб. и доп. – М. : Наука, 1991. – 280 с.
9. Грмек М. Д. Геронтология – учение о старости и долголетию. – М. : Наука, 1964. – 250 с.
10. Давыдовский И. В. Геронтология. – М. : Медицина, 1966. – 300 с.
11. Дильман В. М. Большие биологические часы. Введение в интегральную медицину / В. М. Дильман. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Знание, 1986. – 256 с.
12. Догель А. С. Старость и смерть. – Петроград : Мысль, 1922. – 45 с.
13. Дупленко Ю. К. Старение. Очерки развития проблемы. – Л. : Наука, 1985. – 192 с.
14. Ланг Г. Ф. Избранные труды. – М. : Медицина, 1975. – 232 с.
15. Мечников И. И. Этюды о природе человека. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 290 с.
16. Мечников И. И. Этюды оптимизма – М. : Наука, 1988. – 327 с.
17. Метальников С. И. Проблема бессмертия в современной биологии. – Петроград, 1917. – 64 с.
18. Нагорный А. В. Проблема старения и долголетия. – Харьков: ХГУ, 1940. – 446 с.
19. Никитин В. Н. Экспериментальные подходы к продлению жизни // Биология старения / Отв. ред. В. В. Фролькис. – Л. : Наука, 1982. – С. 548–568.
20. Оловников А. М. Старение как универсальная хроническая “болезнь количественных признаков”: клеточное старение и РНК-зависимая ионная модуляция продуктивности генов // Успехи геронтологии. – 1999. – Т. 3. – С. 54–64.
21. Петрова М. К. О роли функционально-ослабленной коры головного мозга в возникновении различных патологических процессов в организме. – Л. : Медгиз, 1946. – 95 с.
22. Селье Г. Стресс без дистресса. – М: Прогресс, 1979. – 123 с.
23. Селье Г. На уровне целого организма. – М: Наука, 1972. – 122 с.
24. Селье Г. Очерки об адаптационном синдроме. – М. : Медгиз, 1960. – 255 с.
25. Стюарт-Гамильтон Я. Психология старения / [пер. с англ. А. Н. Дмитриевой]. – 3-е междунар. изд. – СПб. : Питер, 2002. – 256 с.
26. Скулачев В. П. Старение организма – особая биологическая функция, а не результат поломки сложной живой системы: биохимическое обоснование концепции Вейсмана // Биохимия. – 1997. – Т 62. – С. 1369–1399.

27. Стрелер Б. Время, клетки и старение / пер. с англ. – М. : Мир, 1964. – 272с.
28. Тополь О.В. Теоретичний аналіз дослідження старості: біологічний підхід // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія : зб. наук. пр. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. – № 18 (31). – С. 267-278.
29. Фролькис В.В. Старение и увеличение продолжительности жизни. – Л. : Наука, 1988. – 241с.
30. Шмальгаузен И.И. Проблема смерти и бессмертия. М.–Л.: ГИЗ, 1926.– 92 с.
31. Эмануэль Н.М. Некоторые молекулярные механизмы и перспективы профилактики старения // Изв. АН СССР, сер. Биол.-1975. – № 4. – С.785-794.
32. Эмануэль Н.М. Антиоксиданты в пролонгировании жизни // В кн.: Биология старения / Отв. ред. В.В. Фролькис. –Л. : Наука. – 1982. –С. 569-585.

Тема 3. Соціологічні підходи в геронтології.

Лекція 3 (2 год.)

1. Теорія соціального роз'єднання.
2. Теорія активності.
3. Теорія субкультур.
4. Теорія вікової стратифікації.
5. Теорія символічного інтеракціонізму.
6. Теорія розподілу матеріальних благ та теорія «найменувань».
7. Теорії «соціальних естафет», «громадянства декількох поколінь».
8. Принципи ООН відносно літніх громадян.

1. Теорія соціального роз'єднання

Теорія соціального роз'єднання або соціального звільнення (disengagement) яку запропонували Дж.Розен й Б.Ньюгартен (Rosen J., Neugarten V., 1960), Е.Каминг та В.Генрі (Cumming E., Henry W., 1961) описана М.Д.Александровою (1974) [1].

За даною теорією, процес старіння супроводжується неминучим відчуженням людини від суспільства, його соціального і економічного життя; зниженням взаємодії з іншими людьми; зменшенням соціальних ролей, що веде до повного соціального дистанціювання. Змушене «звільнення» від професійних обов'язків (пов'язане з

виходом на пенсію), від багатьох сімейних обов'язків (викликаних самостійністю дорослих дітей), зниження соціальної активності і усамітнення (пов'язані зі смертю близьких та друзів) та інше – зменшують життєвий простір старої людини. Старість посилює індивідуальність людини, звільняючи її від зобов'язань перед суспільством - надає можливість звернутися до свого внутрішнього світу і підготуватися до смерті. Роз'єднання функціонально значиме як для самих людей похилого віку так і для інших членів суспільства, таким чином суспільство самовідновлюється, надаючи дорогу новим поколінням.

Ця теорія не бездоганна в моральному відношенні. Цей підхід не сприяє виробленню соціальної політики спрямованої на включення літніх громадян в активне суспільне життя, захист їх від дискримінації й ейджизму, навпаки формує залежність людей похилого і старого віку від держави, а соціальну роботу з літніми зводить до соціального обслуговування, догляду.

2. Теорія активності

Теорія активності є альтернативною до попередньої. Автори даної теорії Хеваюрст, Ньюгартен, Мобін (Havighurst, Neugarten, Mobin 1961, 1968) говорять, що вступаючи в старість, люди зберігають ті ж потреби й бажання, що й у середньому віці, і всіляко чинять опір будь-яким намірам виключити їх із життя суспільства.

Згідно даної теорії під благополучною старістю розуміється збереження соціальних зв'язків, соціальних ролей і підтримання активності середнього віку. Під емоційним благополуччям (задоволеністю життям) розуміється наявність позитивного образу-Я, оптимістичного настрою; задоволення своїм минулим життям і прийняття нових умов; отримання задоволення від активності повсякденного життя. Цей підхід активно підтримується на Заході і є базисом соціальної політики стосовно літніх людей, яка орієнтується на включення їх у активне суспільне життя, створення умов для розвитку здібностей і можливостей.

Я. Стюарт-Гамільтон зазначає, що «теорії звільнення і активності описують оптимальні стратегії для деяких, але не для всіх людей, і питання яка з них краща, залежить від набору факторів, таких як фінансові обставини [7, с. 145]».

3. Теорія субкультур

Відповідно до теорії субкультури (А.Роуз), культура стає стрижнем, який поєднує людей літнього віку, і створює особливу близькість між ними й у той же час відокремлює їх від інших вікових когорт. Причому автор теорії стверджує, що культура літніх особлива, відмінна від культури всіх інших вікових груп. У практичному плані А.Роуз пропонував створення селищ, житлових будинків, домів-інтернатів для пенсіонерів.

Що стосується субкультури, то вона не є якоюсь знову створюваною культурою для літніх людей, це ті норми моралі й поведінки, традиції, духовні цінності, котрі засвоїло колись їхнє покоління. Вона дійсно може поєднувати людей у певну групу. Але розвиток культури відбувається безперервно і більшою мірою поєднує різні покоління, чим розводить їх. Не виправдала себе ідея створення різного роду сепаратних поселень для людей похилого віку. Але можна вважати, що ця ідея стала базою для створення клубів за інтересами для літніх, будинків для проживання та ін.

4. Теорія вікової стратифікації

Теорія вікової стратифікації припускає вікову диференціацію поряд із соціальною, розглядає суспільство як сукупність вікових груп, котрі мають обумовлені віком відмінності у здібностях, ролевих функціях, правах і привілеях. У межах цієї теорії важливими стають проблеми суспільного статусу літніх людей, індивідуальні відмінності при переході із одного вікового періоду в наступний, механізми розподілу соціовікових ролей, взаємовідносини з іншими віковими групами. За даною теорією, з виходом на пенсію людина втрачає свій престиж, втрачає владу над іншими і над самою собою, тобто старість характеризується втратою контролю над ситуацією.

Соціальна політика, що базуватиметься на даній теорії, не в змозі враховувати реальні бажання і потреби літніх людей.

5. Теорія символічного інтеракціонізму.

Теорія символічного інтеракціонізму була сформульована американським соціологом і психологом Джорджем Мідом (Mead, G.H.). В її основу покладена ідея комунікації як засобу взаємного пристосування індивідів, що є найважливішою умовою існування й розвитку суспільства. Для літньої людини це пристосування: а) до

представників нових, молодих когорт; б) до «узагальнених інших», які в цьому випадку виступають як змінене суспільство у цілому; в) до самого стану старості, тобто до самого себе в новій якості. З іншого боку, суспільство повинне пристосуватися до того, що значною його частиною є люди старших віків, що його демографічна структура прийняла новий вид – «сивого суспільства». Якщо пристосувальні здатності старих вироблялися століттями, то суспільство з необхідністю пристосуватися до власної старості зіштовхнулося вперше й багато в чому виявилось до цього неготовим ні на рівні соціуму, ні на рівні індивідів.

Англійські психологи Дж.Адамс, Дж. Хайес й Б.Хопсон (Adams, J., Hayes, J., Hohnson, B) відмічають, що сучасне суспільство легко відторгає суб'єкта від певної соціальної групи і далі кидає його напризволяще у пошуках «нейтральної смуги» і способів реінтеграції в нове середовище.

А. Теннеп назвав три етапи процесу переходу до кожної наступної соціальної позиції: сегрегація, транзиція, інкорпорація [8, с. 30].

Інші дослідники аналізують проблеми старості в контексті профілізації особистості: її стиля життя, позицій, соціокультурних орієнтацій. При цьому відкритість, проникнення у соціальний потік або, навпроти, тенденцію відвертатися від життя співвідносять з варіативністю індивідуальних реакцій [15, с.64-66].

Люди з активною життєвою позицією відкриті до змін, намагаються самостійно вирішувати проблеми, пов'язані з віковими змінами, у відповідності до своїх фізичних можливостей. Люди з пасивною життєвою позицією намагаються перекласти відповідальність за вирішення проблем літнього віку на різні соціальні інститути. При чому у них найчастіше в старості проявляються негативні особистісні риси, такі як незадоволеність, дратівливість, озлобленість та ін. котрі не були помітні в молодості.

6. Теорія розподілу матеріальних благ та теорія «найменувань»

Прибічники теорії розподілу матеріальних благ, виокремлюють людей похилого віку в певну соціальну страту, котра порівняно з іншими віковими групами знаходиться у несприятливому положенні, тому що представники «третього віку» дистанційовані від багатства, влади і престижу [6, с.376-377].

Вікова асиметрія проявляється у суспільній свідомості наданням пріоритетів на користь молодості, що пов'язано з орієнтацією на

молодіжні цінності (спортивні ігри, розваги, культ багатства, успіху). Старість у такому контексті є непривабливою.

Орієнтація літніх людей на матеріальні і тілесні цінності, що проявляється у підтримці спортивної форми, пластичних операціях, дотриманні молодіжного стилю в одязі, активному способі життя і т. ін., часто збіднюють цінності людського існування на фінальному етапі життя, нівелюють позитивний образ респектабельної старості, престижу мудрості літнього віку.

Негативне сприйняття старості формують і теорія найменування або «навішування ярликів», за якою старий асоціюється зі слабим, хворим, бідним. Деякі дослідники розглядають старість як вид соціальної девіації, що виникає у відповідь на соціальний тиск. Основою такого підходу є уявлення про певні норми, обмеження або ідеали розвитку особистості.

7. Теорії «соціальних естафет», «громадянства декількох поколінь»

В контексті теорії «соціальних естафет» [5, с. 33-54] соціальна динаміка представляється як передача естафети від покоління до покоління, трансляція певних соціальних програм, зразків поведінки. Ці зразки, безпосередньо задані ситуацією або вказані на рівні вербальних формулювань, можуть бути двох типів: зразки позитивні і зразки – заборони, котрі фіксують негативний досвід, досвід невдач, що застерігає від повторень.

Про взаємозв'язок та відповідальність поколінь говорить теорія «громадянства декількох поколінь». Згідно теорії, громадяни несуть колективну відповідальність за природний капітал (стан оточуючого середовища), фізичний капітал (інфраструктура, виробництва і обладнання), фінансовий капітал, соціальний капітал (заклади і структури), культурний капітал (цінності, принципи, концепції, традиції), що передаються майбутнім поколінням.

Важливим є розгляд старості в рамках субкультурного підходу [2, с. 66].

8. Принципи ООН відносно літніх громадян.

Концептуальні погляди світового співтовариства на нову модель старості, місце і роль літніх людей знайшли відображення у «Принципах ООН відносно літніх людей» прийнятих резолюцією 46/91 Генеральної Асамблеї від 16.12.1991р.[14].

Принцип «незалежність» передбачає задоволення фізіологічних і матеріальних потреб людей похилого віку. Вони повинні мати можливість працювати, займатися прибутковою діяльністю, брати участь у визначенні термінів і форм припинення трудової діяльності, мати можливість брати участь у освітніх і професійних програмах.

Принцип «участь» передбачає залучення літніх людей до суспільного життя, активної участі у розробці і здійсненні політики стосовно людей похилого віку.

Принцип «догляд» вміщує питання забезпечення доглядом і захистом з боку сім'ї і спільноти у відповідності до системи цінностей даного суспільства. Передбачається доступність до медичного обслуговування, до послуг соціальних, правових та опікунських установ. Літні люди повинні мати можливість користуватися правами людини і основними свободами, знаходячись в будь-якій установі, що забезпечує лікування, догляд, включаючи повну повагу їхнього достоїнства, переконань, потреб і особистого життя, а також права приймати рішення щодо догляду за ними і якості їх життя. «Реалізація внутрішнього потенціалу» передбачає доступ до можливостей суспільства в сфері освіти, культури, духовного життя і відпочинку.

Принцип «достоїнство» заперечує експлуатацію, фізичне або психічне насилля над літньою людиною. Вони мають право на достойний і безпечний образ життя, справедливе звернення незалежно від статі, віку, расової і етнічної приналежності, інвалідності або статусу, а також незалежно від їх економічного вкладу.

Висновки

- ✓ Світова тенденція зростання чисельності літніх людей у структурі населення багатьох країн вимагає усвідомлення старості як нового досить тривалого етапу життя, неповторного і унікального, сповненого нових життєвих смислів та драматичних протиріч.
- ✓ Соціологічні теорії в геронтології досліджують соціальні проблеми людей літнього віку, їхній соціальний статус, місце у сучасному суспільстві, у соціальній структурі в різних соціальних системах, спільнотах, у власній родині, взаємовідносини з іншими віковими групами, вікові особистісні зміни.
- ✓ Проведення соціогеронтологічних досліджень ускладнюється неоднорідністю геронтологічного континууму: літні люди мають великі відмінності за віковими, фізіологічними і психологічними особливостями; професійними та статусними ознаками; особистісними характеристиками; сімейним станом; релігійними, естетичними й політичними поглядами.

✓ Різноманітність варіантів соціальної інтерпретації феномену старості свідчить про його складність. Теоретичні підходи в комплексі дають розуміння старості як цілісного етапу людського життя, рівноцінного в співвідношенні з іншими етапами розвитку, котрий характеризується особливою психологічною динамікою і соціокультурною забарвленістю.

✓ Покращення соціального положення людей похилого і старого віку, побудова оптимальної системи соціальної роботи з ними, вимагає перегляду застарілих концепцій про старість, особистість літньої людини і роль старшого покоління в житті суспільства. Ставлення суспільства до старіння певною мірою впливає на здібність літніх людей оперативного адаптуватися до старості. Прагнення до індивідуального і суспільного розвитку, дозволить наповнити життя літньої людини новим змістом, зробити його привабливим, і в кінцевому результаті сприятиме створенню спокійної і доброзичливої цивілізації.

✓ Нова філософія сприйняття старіння населення й старості як періоду життєвого циклу окремої людини повинна бути переосмислена з позицій сьогодення і покладена в основу концептуальних розробок, підходів до визначення адекватної соціальної політики стосовно літніх громадян.

Література

1. Александрова М. Д. Проблемы социальной и психологической геронтологии / М. Д. Александрова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1974. – 136 с.
2. Ионин Л. Г. Театр культурных форм / Л. Г. Ионин // Человек. – 1991. – №3. – С. 57-67.
3. Козлов А.А. Старость: социальная разобщенность или целостность?// Мир психологи. – 1999. – №2. – С-80-96
4. Левченко И. Е. Феномен социальной смерти / И. Е. Левченко // Социс, 2001. – №6. – С. 22-31.
5. Розов М.А. Методологические особенности гуманитарного познания// Проблемы гуманитарного познания. Новосибирск, 1986. – С. 33-54
6. Смелзер Н. Социология : пер. с англ. / Нейл Смелзер ; [науч. ред. В. А. Ядов]. – М. : Феникс, 1994. – 688 с.
7. Стюарт-Гамильтон Я. Психология старения / [пер. с англ. А. Н. Дмитриевой]. – 3-е междунар. изд. – СПб. : Питер, 2002. – 256 с.
8. Тендрякова М. В. Мужские и женские возрастные инициативы (Вариант постановки проблемы) / М. В. Тендрякова // Этнографическое обозрение. – М. : ИЭА РАН, 1992. – № 4. – С. 29-41.

9. Тополь О.В. Теоретичний аналіз дослідження старості: соціологічний підхід / О.В. Тополь // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. пр. / гол. ред. В.Г. Воронкова. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2008. – Вип. 34. – С. 152-160.
10. Тополь О.В. Дослідження старості як соціального явища / О.В. Тополь // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. – К : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – Вип. 21 (34). – С. 285-294.
11. Тополь О.В. Історико-філософська рефлексія поняття «старість» / О.В. Тополь // Гілея: (науковий вісник) : зб. наук. пр. / гол. ред. В.М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 59 (№ 4). – С. 427-431.
12. Тополь О.В. Соціальний проект старості у суспільній свідомості / О.В. Тополь // Дні науки філософського факультету – 2008 : матеріали доповідей та виступів Міжнар. наук. конф. (Київ, 16-17 квіт. 2008 р.) / [Київський нац. ун-т. ім. Тараса Шевченка]. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2008. – Ч.ІІІ. – С. 113-115.
13. Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник / Виктор Франкл ; пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева, М. П. Папуша, Е. В. Эйдмана. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
14. Принципы Организации Объединенных Наций в отношении пожилых людей // Права человека : сборник международных договоров. – Т.1 (часть первая (В)). Универсальные договоры. – Нью-Йорк и Женева : Изд. ООН, 2002. – С. 351-354.
15. Шмелева Н. Б. «Третий» возраст и его проблемы. Технологические аспекты социальной работы с пожилыми людьми / Н. Б Шмелева // Социальная работа. – 1995. – № 2. – С. 64-66.

Тема 4. Психологічні підходи в геронтології.

Лекція 4 (2 год.)

1. Психоаналітична теорія З.Фрейда, К.Юнга.
2. Теорія особистості Адлера.
3. Персонологія Меррейя.
4. Теорія психосоціального розвитку Е.Еріксона та її значення
5. Розвиток теорії Е.Еріксона Пеком та Левінсоном.
6. Основні типи особистісних рис людини похилого віку

1. Психоаналітична теорія З.Фрейда, К.Юнга.

Погляд психологів на старіння, як на «психологічне погіршення», подібне біологічній деградації, по-перше, формувався під впливом медико-біологічних висновків, щодо руйнування організму, та по-друге, зробив певний внесок у створення негативних стереотипів стосовно літніх людей. Пізніше психологи критикували своїх попередників за не взяття до уваги соціальних факторів як детермінант когнітивного функціонування.

Засновник психоаналітичної теорії З.Фрейд (Freud, S.) під впливом філософії детермінізму й позитивізму XIX ст., вважав людський організм складною енергетичною системою. Відповідно принципу збереження енергії, енергія може трансформуватися із одного стану в інший, але не зникає в межах тотальної космічної системи, а значить психічна енергія може трансформуватися в фізіологічну і навпаки.

Особистість складається з трьох основних систем: «ід» (біологічна складова), «его»(психологічна складова) і «суперего» (соціальна складова). «Ід» - резервуар психічної енергії для двох інших систем, для всього різноманіття особистісних дій [2].

Динаміка особистості визначається способами розподілення і використання психічної енергії з боку «ід», «его» і «суперего», оскільки кількість енергії обмежена. В перші періоди життя «ід» володіє всією енергією і використовує її для задоволення інстинктів.

У літньому віці розподіл енергії стабілізується, менше її вимагається для задоволення тілесних потреб та контролю над «суперего».

Якщо для Фрейда життя людини – є нескінченне повторення інстинктуальних тем, до самої смерті; для Юнга – це безперервний і часто креативний розвиток, пошук цілісності і завершеності, жага відродження [4; 6].

Несвідоме представлене у структурі особистості Юнга двома процесами - несвідомим особистим та колективним [7].

Особистість або психіку Юнг вважав частково закритою енергетичною системою, енергія якої може поповнюватись й уходити із системи, звідси випливає, що особистість не може досягнути повної стабільності. Психодинаміка Юнга базується на двох фундаментальних принципах – еквівалентності та ентропії [5].

В дитинстві, юності і ранній дорослості домінують основні життєві інстинкти і вітальні процеси. В середині життя відбувається зміна цінностей, які стають більш культурними і менш біологічними. Людина стає більш інтровертованою і менш імпульсивною. Цінності

особистості сублімуються у соціальні, релігійні, громадянські і філософські символи. Людина стає більш духовною.

2. Теорія особистості Адлера

Більшість положень індивідуальної психології Адлера розвивалися як антитезиси теорії Фрейда. Адлер виходив з того, що жоден прояв життєвої активності не можна розглядати в ізоляції, а тільки в співвідношенні з особистістю в цілому. Індивідуум являє собою неподільне ціле як відносно взаємозв'язку між мозком і тілом, так і відносно психічного життя. Розгляд людини як органічної цілісності вимагає єдиного психодинамічного принципу. Адлер вивів його із принципу, що життя - це безперервний рух у напрямку росту й розвитку. Тільки у прагненні до досконалості особистість може бути цілісною.

Адлер у своїй теорії виходив із міркування, що поведінкою людини керують не внутрішні або зовнішні причини, а скоріше, особистісно значимі життєві цілі. Цілі, котрі люди ставлять перед собою, а також індивідуальні шляхи їх досягнення дають ключ до розуміння того, яке значення вони надають своєму життю. На думку Адлера, ці життєві цілі значною мірою індивідуальні, а отже, у постійному прагненні до досконалості люди здатні планувати свої дії й визначати власну долю. Досягаючи намічених цілей, вони не тільки підвищують самооцінку, але також знаходять своє місце у житті.

Визнаючи значення спадковості й навколишнього середовища у формуванні особистості, Адлер наполягав на тому, що індивідуум - щось більше, ніж тільки продукт цих двох впливів. А саме, він уважав, що люди мають творчу силу, яка забезпечує можливість розпоряджатися своїм життям, - вільна, усвідомлена активність є визначальною рисою людини. Ця творча сила впливає на кожну грань людського досвіду: сприйняття, пам'ять, уяву, фантазію й мрії. Вона робить кожну людину індивідуальністю, що самовизначається, архітектором свого власного життя.

3. Персонологія Меррейя

Структуру особистості Меррей подає подібно психоаналітичній теорії, уточнюючи функції її підструктур. «Ід» - джерело енергії, внутрішньої мотивації, сила якого у різних індивідів неоднакова, а значить різні і складності, з якими стикаються люди в плані управління тенденціями «ід». Призначення «его» не лише стримування несвідомих імпульсів і мотивів, а їх організація, контроль

і планування їхньої появи. Разом із «суперего» Меррей розглядає «его-ідеал» - ідеалізований образ самого себе або ряд амбіцій індивіда.

Уявлення Меррея про взаємодію «суперего» і «его-ідеалу» передбачають більш широкі можливості змін в роки зрілості. В нормальному розвитку співвідношення між трьома інстанціями змінюється: там де в свій час на перших ролях було «ід», головного значення набуває «суперего» і в кінцевому результаті – «его». Можливий щасливий випадок, коли «суперего» і сильне «его» об'єднуються для того, щоб забезпечити можливість адекватного проявлення імпульсів «ід» в культурно схвалюваній ситуації.

Меррей виділив позитивні основи зрілої особистості [12]. Меррей представляв індивід як складний інтеграл потреб і процесів або векторів і цінностей, а також особистісних структур, здібностей, досягнень, почуттів.

Заключна епоха, старість, пов'язана зі зменшенням здібності формування нових композицій і здібності рекомпозиції, поступовою атрофією існуючих форм і функцій [13, с.9]

4. Теорія психосоціального розвитку Е.Еріксона та її значення

Е. Еріксон (Erikson, E.) ретельно обрисовував напрямок, у якому вдосконалюється «Я» людини - через певну послідовність психосоціальних стадій, починаючи від народження, через зрілі роки й старість до самої смерті. Кожна з восьми фаз життєвого циклу характеризується специфічними еволюційним завданнями й моделі поведінки людини обумовлені тим, яким чином розв'язується кожне з цих завдань або як переборюється криза [3].

Кожна психосоціальна криза містить позитивні й негативні компоненти. Якщо конфлікт розв'язаний - «Я» вбирає в себе новий позитивний компонент (наприклад, самостійність), і це гарантує здоровий розвиток особистості надалі. Якщо конфлікт залишається нерозв'язаним - «Я» ушкоджується, і в нього вбудовується негативний компонент (наприклад, сором, сумніви).

Пізня зрілість - психосоціальна стадія, на якій людина переглядає свої життєві рішення, згадує про свої досягнення й невдачі. Практично у всіх культурах цей період знаменує початок старості, коли людині доводиться пристосовуватися до зменшення фізичної сили й погіршення здоров'я, до відокремленого способу життя й погіршення матеріального становища, до смерті подружжя й близьких друзів, а також до встановлення нових відносин з людьми свого віку [6]. Еріксон зауважує, що в старості проявляється конфлікт цілісності

«Его», розв'язання якого залежить від переконаності людини у тому, що вона досягла всього до чого прагнула у своєму житті.

Е. Еріксон розглядає шляхи надання допомоги людям похилого віку в досягненні відчуття власної цілісності [6].

Еріксон вважав, що кожна криза містить у собі потенційну можливість для людини зрости й розширити свої можливості. Успішно розв'язавши попередню кризу, людина просувається у своєму розвитку до наступної.

5. Розвиток теорії Е.Еріксона Пеком та Левінсоном.

Пек (Pек, R. С.) розвив теорію Еріксона і стверджував, що в старості існують три конфлікти, які необхідно розв'язати. Перший - конфлікт переоцінки «Я» поза професійною роллю; другий - конфлікт пов'язаний з усвідомленням факту погіршення здоров'я, загального фізичного стану та старіння тіла; третій - конфлікт пов'язаний із втратою стурбованості про себе.

Подібно теоріям Еріксона і Пека, розглядав старіння Левінсон (Levinson, D.), який більше уваги приділяв ролі людини похилого віку у сім'ї та суспільстві. Зміна фізичного стану й роду діяльності, означає, що люди в пізній дорослий період (після 65 років), повинні примиритися із тим фактом, що вони вже не є лідерами як на роботі, так і в сімейному житті. Таким чином, щоб залишатися задоволеними, літні люди повинні навчитися поступатися лідерством і переходити на «другі» ролі. Це не означає відчуженості від усіх турбот і обов'язків (окрім ролі мудрого радника), літні люди повинні «підвести підсумки» і примиритися зі своїм минулим. Левінсон називав цей процес «поглядом з мосту» [1].

6. Основні типи особистісних рис людини похилого віку

Стюарт-Гамільтон Я. виокремлює п'ять основних типів особистісних рис людини похилого віку [1, с.131].

Конструктивний тип (адапований до старіння). Люди цієї категорії були або реорганізаторами (коли одна діяльність ставала фізично неможливою, знаходилася інша), або сфокусованими (всі заняття обмежені невеликим набором виконуваних й високо оцінюваних дій), або вільними (прагнули до занять, які не вимагали високої відповідальності).

Залежний тип («крісло-качалка») також соціально прийнятний, добре інтегрований, але пасивний і розраховує не на себе, а на допомогу інших. Розглядає вихід на пенсію як звільнення від роботи і пов'язаних із нею відповідальності та напруги. Люди цієї групи часто свідомо відмовляються від взаємодії з іншими людьми, що характеризує їх пасивність.

Захисний тип, по суті є невротичним типом. Чоловіки, яким притаманний даний тип особистісних рис, продовжували працювати або були зайняті відповідальною діяльністю, як би доводячи, що вони мають добре здоров'я і не потребують допомоги інших людей. Люди цієї категорії або вважали, що можуть відстрочити старіння, підтримуючи високий рівень активності, або акцентувалися на тому, що вони втратили в результаті старіння. Люди цього типу були менш задоволені життям, ніж інтегровані особистості.

Агресивно-звинувачувальний тип. Люди з таким набором рис звинувачували у власних невдачах інших, а також несприятливі обставини. Зазвичай їх вирізняло негативне ставлення до молоді, неадекватне уявлення про себе і оточуючий світ. Частково воно витікало із відчуття життєвої «невдачливості».

П'ятий тип – самозвинувачувальний. На відміну від попереднього, в даному випадку, ненависть й обурення спрямовуються людиною на саму себе. Останні два типи погано адаптовані до старості.

Висновки.

✓ Кожна психологічна течія, зі своїх методологічних позицій, досліджуючи особистісний розвиток, прямо чи опосередковано розглядає питання як впливу процесу старіння на особистісні властивості людини так і впливу її особистості на даний процес.

✓ Психодинамічний напрямок розглядає особистість як динамічну конфігурацію процесів, котрі знаходяться у постійному конфлікті, звідки випливає, що поведінка людини є скоріше детермінованою, ніж довільною або випадковою.

✓ Теорія Фрейда демонструє, що людина – складна людська істота, яка частково перебуває у світі реальності, частково у світі уяви; охоплена внутрішніми конфліктами і протиріччями, але здатна керуватися розумними думками і діями; спонукувана несвідомими силами і непосильними свідомими прагненнями; сповнена надій і розчарувань, егоїстична і альтруїстична.

✓ У науковій психології аналітична теорія Юнга не відіграла провідної ролі; інтерес до робіт Юнга підвищується у такі культурні періоди, що характеризуються зростанням схильності до інтроверсії,

феноменології, медитації, містицизму, окультизму, індивідуалізації, трансцендентності, експансії свідомості.

✓ Важливими рисами теорії особистості Адлера є припущення: 1) люди в першу чергу соціальні, а не біологічні істоти, і їхня поведінка визначена не вродженими, а соціальними мотивами; 2) «Его», «креативне Я» - високо персоналізована суб'єктивна система, яка інтерпретує і усвідомлює досвід організму, є рушійною силою розвитку особистості; 3) кожна особистість унікальна, з притаманною їй системою мотивів, рис, інтересів, цінностей, кожна дія людини має відбиток властивого їй життєвого стилю; 4) центральною ланкою у структурі особистості є свідомість.

✓ Персонологія Меррейя – це перш за все теорія мотивації. Унікальність теорії Меррейя в тому, що в ній одночасно підкреслюється важливість і кожного організму і того контексту, в якому відбувається його поведінка. Меррей визначив систему понять, які описують «потреби» (внутрішні детермінанти поведінки) та «преси» (зовнішні детермінанти поведінки).

✓ Теорія Еріксона пропонує соціальні індикатори розвитку, на противагу тим теоріям, у яких основна увага приділяється інтрапсихічним процесам.

✓ Старість кожної людини індивідуальна і неповторна а підходи в соціальній роботі з людьми похилого віку повинні бути строго диференційовані.

✓ Велике значення для геронтологічного знання та практики соціальної роботи має ідея Еріксона про цілісність життєвого шляху людини.

Література

1. Стюарт-Гамільтон Я. Психология старения / [пер. с англ. А. Н. Дмитриевой]. – 3-е междунар. изд. – СПб. : Питер, 2002. – 256 с.
2. Фрейд З. Влечения и их судьба / Зигмунд Фрейд ; пер с нем. М. В. Фульф, Р. Ф. Додельцева. – М. : ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 432 с.
3. Холл Келвин С. Теории личности / Кэлвин С. Холл, Гарднер Линдсей ; пер. с англ. И. Б.Гриншпун. – М. : «КСП+», 1997. – 720 с.
4. Юнг К. Г. Избранное : пер. с нем. / К. Г. Юнг. – Мн. : Попурри, 1998. – 448 с.
5. Юнг К. Г. О природе психе : сборник / К. Г. Юнг ; пер с англ. ; отв. ред. С. Л. Удовик. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 2002. – С. 7-94.
6. Юнг К. Г. Структура психики и процесс индивидуации ; пер. с нем. / К. Г. Юнг ; Ин-т психологии РАН. – М. : Наука, 1996. – 269 с.

7. Юнг К. Г. К вопросу о подсознании / Карл Густав Юнг ; [пер. с англ. Н. А. Сиренко] // Человек и его символы / К. Г. Юнг, М.-Л. Франц, Дж. Л. Хендерсон, и др. ; под общ. ред. С. Н. Сиренко. – М. : Серебрянные нити, 1998, – С. 13-102.

МОДУЛЬ 2. СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ ГЕРОНТОЛОГІЇ

Тема 5. Демографічні показники та фактори старіння населення.

Лекція 5 (2 год.)

1. Передумови виникнення демографічної кризи в Україні.
2. Старіння населення як соціально-демографічна проблема.
3. Економічні та соціальні наслідки депопуляції.

1. Передумови виникнення демографічної кризи в Україні

Однією зі складових демографічної кризи в Україні є депопуляція-зменшення чисельності населення внаслідок перевищення чисельності померлих над чисельністю народжених. На відміну від розвинутих країн, де почалась депопуляція, але не йдеться про демографічну кризу, тому що зменшення чисельності населення певною мірою компенсується підвищенням якості населення (збільшенням його суспільно-економічного й демографічного потенціалів), в Україні відбувається деградація якості населення .

Компоненти кризового стану демографічної реальності формувались протягом багатьох десятиліть

За результатами Переписів населення, у національному складі СРСР українців нараховувалася: у 1926 р. - 21%; в 1939 – 11%; в 1959 – 18%; в 1970 р. 16,8%; в 1989 р. - 15% всього населення) [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10].

Як відзначав відомий польський демограф Едвард Россет, «віковий склад населення – це ніби живий пам'ятник усім демографічним фактам, що мали місце у минулі сто років». Отже, «бомба» демографічної кризи в сучасній Україні, була закладена ще в першій половині минулого століття.

2. Старіння населення як соціально-демографічна проблема.

Критерієм оцінки демографічного старіння суспільства є частка осіб літнього віку в загальній кількості населення. У відповідності до класифікації Всесвітньої організації охорони здоров'я, до людей похилого віку належать особи 60 років і старше, у розвинених країнах Заходу й у міжнародній практиці літніми вважаються особи 65 років і старше.

Для виміру старіння населення використовують спеціальні шкали. Якщо як критерій використовується вік 60 років, то застосовується шкала Ж. Боже-Гарньє - Е. Россета. Етап демографічної старості має наступні рівні: початковий – 12-14%, середній – 14-16%, високий – 16-18%, дуже високий – 18% і вище.

Якщо як критерій використовується вік 65 років, то застосовується шкала демографічного старіння ООН. Відповідно до неї, суспільство вважається «молодим», якщо частка осіб у віці 65 років і більше складає менше 4%; суспільство вважається «зрілим», якщо ця частка дорівнює 4-7%; суспільство вважається «старим», якщо частка літніх людей більше 7%.

Демографічні «провали» в Україні: 1942-1949 роки народження; друга половина 1960-х та перша половина 1970-х рр., починаючи вже із 1988–89 років, приріст населення пішов на спад. З 1991 року відбувалось природне скорочення населення.

Українське суспільство, за шкалами виміру демографічного старіння, має дуже високий рівень демографічної старості. Розрізняють два типи старіння населення, перший викликаний зниженням народжуваності, другий – збільшенням тривалості життя. На відміну від Європейських країн, що мають низький показник народжуваності, але високий показник тривалості життя, в Україні низька народжуваність, низька тривалість життя та висока смертність, роблять наслідки депопуляції вкрай глибокими та трагічними.

3. Економічні та соціальні наслідки депопуляції

В демографічному плані депопуляція означає самогубство населення, зникання нації та її культури.

Економічні наслідки депопуляції пов'язані насамперед з абсолютним скороченням робочої сили, того трудового потенціалу, що суспільство може використати у виробництві й економічній активності взагалі. Це може привести до вповільнення економічного

росту, звуження можливостей технічного рівня виробництва й появи нових технологій.

Найважливіша соціальна проблема, пов'язана з постарінням населення - збільшення показника «демографічного навантаження», який характеризує відношення числа непрацездатного населення до працездатного. При збільшенні пенсіонерів, збільшується оподаткування працюючого населення, зростає потреба в наданні більшої підтримки літнім людям з боку держави (виплати пенсій, надання медичного й соціального обслуговування). Катастрофічне зменшення працюючого населення навіть в економічно благополучних країнах збільшує ризик залишитись без належних пенсій та інших пільг людей літнього віку.

Серед соціальних наслідків депопуляції - інфантилізація підростаючих поколінь; зростання розриву між поколіннями у суспільстві.

Висновки.

✓ Постаріння населення (збільшення кількості літніх людей в загальній структурі населення) – процес глобальний, притаманний багатьом розвиненим країнам. Він має об'єктивний, історичний характер, є породженням суспільного прогресу.

✓ В Україні населення продовжує старіти, тому що народжуваність знижується, а смертність у літньому віці практично не зменшується, тривалість життя не підвищується, залишаючись катастрофічно низькою в порівнянні з усіма розвиненими й навіть деякими країнами, що розвиваються.

✓ З 1991 року в Україні відбувається природне скорочення населення.

Література

1. Демографічна ситуація в Україні у січні-лютому 2015 року [Електронний ресурс] // Експрес-випуск / Державна служба статистики України, 15.04.2015 № 69/0/10.2вн-15. – Режим доступу : http://ukrstat.org/uk/express/expres_u.html
2. Мадридський міжнародний план дій по проблемам старення 2002 года [Електронний ресурс] // Доклад второй Всемирной ассамблеи по проблемам старения. Мадрид, 8-12 апреля 2002 года. – Нью-Йорк : Издание ООН А/CONF. 197/9, 2002. – 86 с. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/conferen/ageing/docs.htm>
3. Населення України. Імперативи демографічного старіння. — К. : ВД «АДЕФ-Україна», 2014. – 288 с.
4. С. Кульчицький. Скільки нас загинуло від голодомору?// Дзеркало тижня №45(420) 23-29 листопада 2002. – С.15

5. А.Г. Волков. Перепись населения СССР 1937 года. История и материалы /Экспресс-информация. Серия "История статистики". Выпуск 3-5 (часть II). М., 1990.- С. 8
6. Волков А. Как стало кривым зеркало общества // Мир России. 1997. № 4.С.50
7. Всесоюзная перепись 1959 г.: итоги (Украинская ССР). - М., 1963. - С.174-178.
8. Всесоюзная перепись населения СССР 1970 года //Википедия, <http://ru.wikipedia.org/>
9. Всесоюзной переписи населения 1989 г. (Национальный состав населения СССР). - М., 1991.
10. Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Державний комітет статистики України// www.ukrcensus.gov.ua
11. Природний рух населення у січні-лютому 2015 року [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
12. Розподіл постійного населення України за статтю та віком на 1 січня 2014 року [Електронний ресурс] // Експрес-випуск / Державна служба статистики України, 23.06.2014 № 128/0/10.2вн-14. – 29 с. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

Тема 6. Ставлення до людини похилого віку у суспільстві

Лекція 6 (3 год.)

1. Культурні моделі сучасного суспільства.
2. Культ молодості.
3. Суб'єктивне сприйняття людиною соціальних впливів.
4. Ставлення до людини похилого віку у суспільстві в різні історичні періоди

1. Культурні моделі сучасного суспільства.

Соціально-економічні та політичні відносини формують певні культурні моделі орієнтації характеру членів даного суспільства. К.Ясперс характеризує внутрішню позицію людини в технічному світі як діловитість [17, с.308-309]. У суспільстві з ринковою орієнтацією, за Е.Фроммом, успіх у конкуренції залежить від того наскільки вдало людина може продати себе на ринку праці [13, с. 76].

Якщо ринкові орієнтири стають мірилом цінності людини, під загрозою опиняються почуття власної гідності та самоповаги.

Проблема не лише в самоповазі та самооцінці, але і у сприйнятті себе як незалежної істоти, в ідентичності самій собі. Зрілий і плідотворний індивід здобуває своє почуття ідентичності у відчутті себе творцем, коли він сам і його сили – це щось єдине. За ринкової орієнтації, те що людина створює своїми силами, стає товаром і вимагає оцінки інших. Почуття ідентичності людина здобуває не в самій собі, у своїх власних силах, а в думках інших про себе. В результаті, її почуття ідентичності як і самооцінка можуть стати нестійкими. Повна залежність людини від того, як її сприймають інші, примушує її виконувати певні ролі, що приносять успіх, підкорюватись суспільним стереотипам.

2. Культ молодості

Сучасне суспільство характеризується культурним пуерілізмом (від лат. *puer* - юнак). Цей термін ввів Й.Хейзинга, у 30-х роках ХХ ст. [14, с. 195]. У такому суспільстві молодь розглядається як авангард соціальної зміни, привілейований клас вільний від звичних стереотипів.

У час перебудови в Україні молодь стала символом змін. У суспільній свідомості молодь презентується як спрямованість до майбутнього, старість же визначається як архаїзуючий процес переживання минулого. Культ молодості, здоров'я, фізичної сили, підприємливості, успіху, що лежить в основі рефлексивного проекту сучасної людини, загострює почуття відрази до старості.

Культ молодості, зовнішня її демонстрація у літньому віці має не лише позитивні моменти, як то естетична привабливість, а і негативні соціальні наслідки. Видимість молодості презентує інфантильність людини, її небажання брати відповідальність, що іде в супереч соціальним очікуванням від зрілого та похилого віку. Замість почуття поваги до людей похилого віку «видимість молодості» загострює почуття конкуренції між поколіннями.

Негативні уявлення про певну соціальну групу важко зруйнувати. Якщо з'являються факти що заперечують якийсь негативний стереотип, суспільство починає по іншому маркірувати дану групу. Формуванню негативних стереотипів людей похилого і старого віку сприяє низький рівень їхнього соціального статусу, пов'язаний перш за все з економічною та соціальною залежністю.

3. Суб'єктивне сприйняття людиною соціальних впливів.

Суб'єктивне ставлення людини до соціальних впливів, стереотипів, шаблонів є особливо значимим у літньому віці, тому що впливає на почуття соціальної позиції. Почуття соціальної позиції у соціальному просторі близьке до класового несвідомого (П.Бурд'є) [2, с. 65].

Складна економічна ситуація в Україні ставить літніх людей на межу виживання, що закріплює негативний стереотип старості у суспільній свідомості. Психічна і фізична втомленість людей похилого віку від боротьби за виживання викликає стан пасивної підкори соціальним стереотипам.

Неабияку «стійкість духу» доводиться проявляти людям літнього віку, щоб протистояти негативним стереотипам старих, як людей нікчемних, інтелектуально деградуючих, безпомічних [16, с. 111].

Протистояти негативним суспільним впливам літній людині допомагає почуття задоволеності прожитим життям. Незадоволеність прожитим життям, усвідомлення того, що життя марно розтрачене і втрачений шанс плідного використання своїх здібностей, на думку Е.Фромма, може спричинити «страх смерті» [13, с. 92]. Ще однією формою ірраціонального страху у людей похилого віку, Е.Фромм називає «страх несхвалення» [13, с.151]. Найбільш розповсюдженим є «страх старості».

Наскільки адаптивним, успішним, продуктивним буде життя людини на пізніх етапах розвитку, залежить від її суб'єктивного ставлення до світу, її установок, життєвих позицій, особистісних рис, що вироблені протягом попереднього життя. Деадаптивність людини літнього віку, як правило, є результатом неконструктивного способу життя на попередніх етапах.

Одним із головних факторів продовження розвитку особистості в пізні роки є змістовність, творчість і продуктивність життя людини. Якщо людина залишає професійну діяльність перед нею постає завдання реалізувати свої можливості в інших видах діяльності, що нерідко вимагає зміни образу життя. Люди, які звикли на своєму життєвому шляху переборювати труднощі, досягати успіху, дотримуються такої ж стратегії поведінки і в пізній період. Вони самостійні, критично ставляться до стереотипів.

4. Ставлення до людини похилого віку у суспільстві в різні історичні періоди

Старість справедливо вважати феноменом ХХ століття. До цього відсоток людей похилого віку був незначним. Це підтверджує й нерозвиненість відповідної термінології – в акадській мові слово "дід" позначалося як "ab abi" (батько батька), "онук" - "bin bini" (син сина) [7], часто у документах замість слова "дід" використовувалося слово "батько" [4]. Середня тривалість життя в первісному суспільстві становила 15-22 роки, у древньому світі - 20-30 років. Незначно збільшившись у середні віки й епоху Відродження (25-30 років), в XVII-XVIII столітті вона в цілому не перевищувала 40 років, досягаючи цієї цифри лише до початку ХІХ століття (35-40 років). До кінця сторіччя середня тривалість життя вже становило 47-50 років, і впевнено зростала протягом усього ХХ століття [11].

Слід зауважити, що для традиційних суспільств, вік - це в першу чергу не хронологічна, а статусна характеристика.

У первісних колективах люди похилого віку була носієм найбільш масштабного життєвого досвіду (знань і священних традицій).

У перших розвинених культурах становище людей похилого віку стає більш стабільним, оскільки контролюється тепер не тільки традицією, але й державою. У державах з менш розвинутою соціальною політикою функції соціальної підтримки виконували громадські організації.

У Новий час у європейських урбанізованих культурах, з руйнуванням громади система колективної підтримки непрацездатних занепадає, підсилюється дискримінація за статевими й віковими ознаками, а нуклеарні родини вже не в силах забезпечити своїм старшим членам гідну старість [3]. В епоху Відродження виправдовуються евтаназія й суїцид у літньому віці, що демонструє негуманне ставлення суспільства до старості. У цій ситуації центральну роль у підтримці непрацездатних починає грати держава.

Одна з найбільш послідовних програм соціального страхування ХІХ ст. була втілена в Німеччині Отто фон Бісмарком у 1880-ті роки [10]. У цілому ж виплату пенсій і страхування від безробіття у ХІХ ст. могли дозволити собі лише найбільш ефективні компанії. Незважаючи на допомогу різних добродійних фондів й невеликі державні виплати, старість для робітника ХІХ ст. ставала "дійсною катастрофою"[15].

Допомога старим стала вважатися не благодійністю, а громадським обов'язком, але повна "реабілітація" старості відбувається у другій половині ХХ століття; вона стала розумітися як цінний для

суспільства період життя. Змінився сам зміст слова "старість" - якщо раніше під нею розумілася непрацездатність, то тепер це законодавчо оформлений формалізований віковий поріг, після якого людина має право на пенсійне забезпечення [8], виникає образ респектабельного старця з багатим життєвим досвідом [1].

В Україні склалася унікальна ситуація співіснування відразу п'яти поколінь при не відпрацьованості механізмів їхньої взаємодії. Вік так само, як і стать, клас, раса позиціюється як фундаментальна змінна, котра визначає систему суспільної нерівності.

Старість сьогодні розуміється як синонім вгасання, а не вікового розвитку, витісняється на периферію суспільного життя, виключається із соціально престижних сфер. Результатом ізолюючих практик стало в останні роки поширення феномена старечої девіантності, крайнім проявом якого виступають насильницькі дії.

Нинішнє положення людей похилого віку в Україні залишається складним при явно недостатній допомозі держави й ситуації соціальної нестабільності. Реформи найважче позначаються на цій віковій категорії - багато пенсіонерів живуть за межею бідності, число самогубств серед цієї вікової групи значно перевищує міжнародні норми [9]. При цьому для молодого покоління характерно негативне сприйняття заключних життєвих етапів - лише одиниці хотіли б умерти в глибокій старості, в оточенні дітей й онуків [6].

Висновки.

- ✓ Ставлення до людей похилого віку обумовлено історично сформованими в культурі нормами й стереотипами. Соціальний статус літніх при цьому визначається унікальністю їхніх функцій.
- ✓ Ставлення до людей похилого віку обумовлено станом суспільства (стабільне, перехідне, кризове й т.д.).
- ✓ У період трансформаційних змін у суспільстві геронтологічна група характеризується такими властивостями як втрата свободи і автономії, соціальна стигма, деперсоналізація і низькі матеріальні стандарти.
- ✓ З об'єктивними процесами зменшення рівня ресурсів організму у старості, зменшуються можливості літніх людей брати участь у загальноприйнятому стилі життя, в звичних моделях поведінки, виникають бар'єри у спілкуванні і взаємному обміні культур з іншими поколіннями. Знижується політична активність, інтенсивно формуються адаптивні механізми сомозберігаючої поведінки, включаючи деприваційні (зменшення потреб).
- ✓ Літня людина намагається заперечити персональне старіння, зважаючи на приписування суспільною думкою негативних рис.

Оформлення відчуття власної старості відбувається за усвідомлення і визнання літньою людиною вікових змін, формування нової життєвої позиції, нового рівня самоусвідомлення.

✓ Самозадоволення важливий момент сприятливої оцінки свого життя у старості, який свідчить про відсутність змін власного Я. Задоволеність новим життям, новою роллю, перегляд попередніх цільових установок, правил і переконань приводить до вироблення літньою людиною нової спостерігаючої, спокійної та самодостатньої життєвої позиції.

✓ В старості формується нова життєва філософська позиція, спрямована на вирішення питань пізнання сенсу власного існування та прийняття неминучості завершення життя. Спокійне ставлення до того, що несе власне старіння, відкриття нових радощів життя називають життєвою мудрістю літніх людей. Мудрість формується за умови збереження літньою людиною минулої позитивної ідентичності та наявності стійкого імунітету по відношенню до негативних суспільних ярликів.

✓ Для сьогоденної України характерною є орієнтація в соціальному розвитку на нові покоління; представники третього віку нерідко сприймаються лише як обтяжуючі соціальну структуру. У цих умовах особливо значимою стає підтримка людей похилого віку методами соціальної політики, що зменшують ризик міжпоколінних конфліктів.

Література

1. Ариес Ф. Возрасты жизни // Философия и методология истории. - М.: Прогресс, 1977.- С. 237-238.
2. Бурдьє П. Социология политики: Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко. - М.: Socio-Logos, 1993. - 336 с.
3. Гидденс Э. Пол, патриархат и развитие капитализма // Социс. 1992.- №7. - С.135-140.
4. Дьяконов И. М. Люди города Ура / И. М. Дьяконов. – М. : Наука, 1990. – 427 с.
5. Культура древнего Рима. - М.: Наука, 1985. - Т.П. - С. 21-38
6. Лаврикова И.Н. Молодежь: отношение к смерти // Социс, 2001. - №4.- С.134.
7. Липин Л.А. Аккадский (вавилоно-ассирийский) язык. Вып. II. Словарь.- Л.: Изд-во ЛГУ, 1957. - С. 14, 55.
8. Молевич Е. Ф. К анализу сущности и формы социальной старости / Е. Ф. Молевич // Социс. – 2001. – №4. – С. 61-64.

9. Орлова И.Б. Самоубийство – явление социальное // Социс, 1998. - №8.- С.71
10. Палмер А. Бисмарк / Алан Палмер ; [пер. с англ.]. – Смоленск : Русич, 1998. – 544 с.
11. Россет Э. Продолжительность человеческой жизни / Эдвард Россет ; пер. с пол. В. И. Бомкина, О. Д. Комаровой / ред. и послесл. Б. Ц. Урланиса. – М. : Прогресс, 1981. – 383 с.
12. Франкл В. Человек в поисках смысла. - М. : Прогресс, 1990. – 368с.
13. Фромм Э.Человек для себя/ пер. с англ. Л. А. Чернышевой.- Минск : Коллегиум, 1992 - 253 с.
14. Хейзинга Й. Homo Ludens. Человек играющий / Йохан Хейзинга ; сост., предисл. И пер. с нидерл. Д. В. Сильвестрова ; коммент., указатель Д. Э. Харитоновича. – М. : Изд-во Ивана Лимбаха, 2011. – 416 с.
15. Хобсбаум Э. Век капитала / Э. Хобсбаум ; пер. с англ. – Ростов н/Д : Феникс, 1999. – С. 303-312.
16. Швейцер А. Благоговение перед жизнью: Пер. с нем./ Сост. и посл. А.А.Гусейнова; Общ. ред. А.А.Гусейнова и М.Г.Селезнева. – М. : Прогресс, 1992.- С.73
17. Ясперс К. Духовная ситуация времени// Смысл и назначение истории: Пер. с нем.- М.: Политиздат, 1991. – С.287-418.

Тема 7. Формування соціокультурних стереотипів старості

Лекція 6 (2 год.)

1. Причини виникнення стереотипів.
2. Негативне стереотипізування
3. Чинники конструювання стереотипів
4. Роль культурних традицій.
5. Ставлення до старості в різні історичні періоди.

1. Причини виникнення стереотипів.

Старість можна розуміти як проект, який приписується суспільством певній віковій категорії людей. Він включає набір конвенційних установок (правил, законів, принципів, норм, цінностей), які визначають як соціально-можливі дії «інших» стосовно даної вікової групи, так і регламентують поведінку членів останньої.

Визначальні установки соціального проекту старості знаходять своє втілення в стереотипах.

❖ Стереотип (грец. stereos + typos – «твердий» + «відбиток») стандартна думка про соціальні групи або окремих людей як представників цих груп.

Стереотип в загострено спрощеній формі, з емоційним забарвленням приписує групі індивідуумів певні властивості та установки. Стереотип дозволяє диференціювати членів суспільства по категоріях і сприймати їх шаблонно, згідно соціальних очікувань. Людина відчуває потребу в стереотипах як в узагальнюючих «схемах» дійсності, що психологічно полегшує взаємодію з навколишнім світом. Виникнення стереотипів справедливо вважати закономірним результатом розвитку повсякденного знання в складних суспільствах (особливо в сучасній урбаністичній цивілізації з характерним для неї спільним проживанням на обмеженій території значного числа незнайомих один з одним людей), яке дозволяє у найбільш концентрованій формі створювати уявлення про навколишні групи «інших».

2. Негативне стереотипізування

На думку Е. Гідденса, негативне стереотипізування часто пов'язане із психологічним механізмом заміщення, коли почуття ворожості переносяться на об'єкти, що не є безпосередньою причиною виникнення негативних емоцій [1].

Негативні стереотипи про соціально неспроможні групи можуть приводити до їхньої стигматизації, витиснення в маргінальні області соціального життя. Результатом стигматизації зазвичай стає повне або часткове відторгнення індивіда від широкого суспільства, що приводить до феномена соціальної смерті [2].

Якщо накладена стигма приймається самим індивідом, то вона може стати фактором пророцтва, що самореалізується. Цьому сприяє ефект Пігмаліона [3].

Найбільш типові негативні стереотипи - уявлення про літніх людей як самотніх, зі слабким здоров'ям та фінансовими проблемами, схильних до депресій й слабоумства і які є тягарем для інших [4; 6].

Негативний стереотип самого себе в старості перешкоджає адаптації людини до нових життєвих умов [5]. Негативні стереотипи часто стають причинами старечої девіантної поведінки, нерідко обумовленої не стільки економічними мотивами, скільки усвідомленням власної непотрібності, почуттям загрози й непевності в

стрімко мінливому світі, спробою звернути на себе увагу, і яка проявляється, як правило, не в насильницьких актах, а в антигромадській поведінці, зростанні суїцидів у цій віковій групі.

3. Чинники конструювання стереотипів

Вік певною мірою є культурною конструкцією. Якщо в попередні епохи старість розумілася як непрацездатність, то сьогодні існує законодавчо уведений формалізований віковий поріг, після якого людина виходить на пенсію, як правило, незалежно від реального рівня працездатності. Визначення офіційним дискурсом вікової границі непрацездатності може служити стигматизуючим фактором для повсякденних практик ставлення до старості.

Конструюють соціальний проект старості у суспільній свідомості такі чинники:

- академічний дискурс, котрий у рамках наукових підходів, описує позитивні або негативні сторони старіння;

- морально-нормативні очікування, котрі характеризують зв'язок ставлення до об'єкта із соціальною значимістю виконуваних ним функцій (культурних, соціальних, політичних);

- відносини між поколіннями, основною складовою яких є наступність поколінь у культурних й морально-етичних нормах, зразках поведінки, життєвих проектах;

- культурні традиції, що відображені в мові (наявність позитивних або негативних відтінків у термінах, зв'язаних зі старінням), художніх образах, котрі визначають повсякденне сприйняття представників третього віку, встановлюють границі соціальних очікувань для їхньої поведінки;

- рівень розвитку суспільної свідомості, що відбиває наявність певних вікових пріоритетів.

4. Роль культурних традицій

У визначенні функцій або ставлення до об'єкта завжди є ментальний компонент, що й спричиняє різне ставлення до старості в різних суспільствах і навіть у різних соціальних групах. Про наявність певних стереотипів у національній свідомості найвиразніше свідчить мова.

Корінь «стар» від давньоіндійського *Sthiras* «міцний», «сильний» [7, с. 747]. В.В. Колесов, проводячи лінгвістичний аналіз слова «старий» [8, с.89.] пише, що «Старим уважався старший по роду, той,

хто у необхідний момент ставав першим і був гідним слави своїх пращурів». Поняттям "старий", або "дід", міг позначатися якийсь пращур, подібний давньоіндійському Пуруше. [9, с.76].

У сучасній українській мові людей похилого віку називають «літніми», що вміщує розуміння зрілості. Поняття «старець» у відношенні до людини похилого віку застосовується у розумінні «мудрець».

Сучасні світові уявлення про старість мають більш позитивні визначення. Англійською «ageing» означає одночасно: старіння та дорослішання; німецьке «alter» (старість) близьке до «eltern» (батьки) «weise» (мудрий) і «weiss» (сивий); на івриті поняття «бе гіль ааміда» (літній вік) похідне від слова стійкий. Американці називають літніх людей «поважними громадянами», ізраїльтяни - людьми «золотого віку». Старість багатопланова в різних культурно історичних аспектах, в залежності від того як її визначає суспільство.

Висновки

✓ Старість значною мірою являє собою феноменом активного соціального конструювання. В якості найбільш істотних механізмів конструювання ставлення до старості виступають: академічний дискурс; морально-нормативні регулятори; форма й зміст взаємодій між поколіннями; пuerілістична свідомість; культурні дискурси, що відбивають традиції суспільного менталітету; мовно-комунікативні регулятори.

✓ Варіативність ставлення до старості у різних народів й у різні історичні періоди обумовлена різною роллю правових основ, різним ступенем розвитку інституту демократії, специфікою культурних традицій, історичними прецедентами. У стабільних, організованих суспільствах більше цінується мудра старість, тоді як у нестабільних суспільствах, переваги має молодість.

✓ У сучасній Україні проявляється побудова авторитарної моделі відносин до людей похилого віку. Вона проявляється у тому, що представники третього віку все частіше виявляються в положенні соціальних аутсайдерів, сприймаються не як суб'єкти, а як об'єкти соціальної роботи.

✓ Область міжпоколінних відносин - основне поле виникнення й функціонування стереотипів старості. Сучасні стереотипні геронтологічні уявлення включають наступні елементи. Позитивні риси людей похилого віку (мудрість, терпимість) для представників різних вікових когорт у цілому більш значимі, чим негативні. Існуючі негативні геронтологічні стереотипи носять прихований, завуальований характер, поширюються й діють у першу чергу поза

родиною, і проявляються не в агресивній формі, а скоріше у віднесенні літньої людини до категорії "відпрацьованого ресурсу".

✓ Молодь вважає літніх людей виключеними із форм соціальної участі. Самі літні свої проблеми сприймають більш оптимістично, ніж представники інших вікових груп. Проблеми стану здоров'я в літньому

Література

1. Гидденс Э. Социология. Пер. с англ. М.: Эдиториал УРСС, 1999. С. 237-238.
2. Левченко И.Е. Феномен социальной смерти // Социс. 2001. №6. С. 22-31.
3. Лоусон Т., Гэррод Дж. Социология. Словарь-справочник. М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. С.562-563.
4. Краснова О.В., Лидерс А.Г. Социальная психология старения. М.: Издательский центр «Академия», 2002. С. 84-87.
5. Ермолаева М.В. Практическая психология старости. М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. С. 44;
6. Фролькис В.В. Синдром старения // Наука и жизнь. 1991. №8. С. 96
7. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, т. III. М., 1971, с. 747
8. Колесов В.В. Мир человека в слове Древней Руси.- Л, 1986
9. Рыбакова Н.А. Феномен старости. – Москва-Псков. 2000.- 169с.
10. Липин Л.А. Аккадский (вавилано-ассирийский) язык. Вып. II. Словарь. Л.: Изд-во ЛГУ, 1957.

Тема 8 Диференційна характеристика літніх людей

Лекція 7 (2 год.)

1. Періодизація літнього віку
2. Поняття «ейджизм».
3. Фізичні характеристики старіння.
4. Особливості когнітивної сфери в похилому віці.
5. Особистісні характеристики літньої людини.
6. Характеристика емоційної сфери.

1. Періодизація літнього віку

Найпростішою віковою класифікацією є розподіл населення на три вікові групи: від 0 до 15 років(діти); від 15 років до 59 років(дорослі); від 60 років і більше(старі). Англійський демограф Дж. Сандберг, за такою шкалою запропонував розрахунки демографічної старості :

якщо в першій групі населення буде менше 30%, а в останній - більше 15%, то таке населення може вважатися "старим".

Англійський демограф Д.Б.Бромлей виділяє п'ять циклів розвитку людини, кожний з яких ділиться на стадії.

П'ятий цикл - старіння: від 65-70 років і більше

перша стадія - "віддалення від справ", "відставка" 65-70 років;

друга стадія - старість 70 років і більше;

третья стадія - старезність, хвороблива старість і смерть.

Відповідно до класифікації Всесвітньої організації охорони здоров'я до людей похилого віку належать особи у віці від 60 до 74 років, до старих – від 75 до 89 років, а до довгожителів – 90 років і більше. В соціології та демографії ці періоди позначаються термінами «населення третього віку» (люди 60-79 років), та «населення четвертого віку» (люди 80 років і старше). В соціальній роботі, тих, хто перейшов позначку 60 років називають літніми людьми [8].

Найбільш детальну періодизацію старості, як періоду розвитку на певному етапі людського життя, дають дослідники Грейс Крайг и Дон Бокум [9]. Віковий період життя людини після 60 років називають вони пізньою зрілістю, поділяючи його на десятирічні етапи.

2. Поняття «ейджизм»

У слов'янських народів традиційно виховувалась повага до літніх людей як до мудрих старців, носіїв культури, знань й вірувань та в усі історичні періоди їм надавалась соціальна допомога [12].

Із західної психології до нас прийшло поняття **ейджизм** (англ. ageism) - негативний стереотип у ставленні до людей похилого віку [13]. Термін ейджизм був введений у 1968 р. американським геронтологом Робертом Батлером в значенні дискримінації людей за віком, подібно расизму и сексизму. Ейджизм розглядає старість як протилежність молодості, вважаючи, що з віком людина втрачає енергію, фізичну мобільність, сексуальність, пам'ять, інтелект, тощо.

Ставлення до людей в сучасному суспільстві часто суперечливе. Літніх людей одночасно вважають досвідченими але нерішуваними у прийнятті рішення, некоммукабельними і балакучими, дбайливими у ставленні до інших і набридливими. В тій чи іншій мірі літні люди страждають від зміни соціального статусу, погіршення здоров'я, але стереотипи, що літні люди обов'язково непродуктивні і нещасні - абсолютно хибні. Ці негативні стереотипи не відповідають сьогоденню, серед літніх людей достатньо енергійних, незалежних, здорових і освічених чоловіків і жінок, які продовжують працювати на

керівних посадах або вийшовши на пенсію беруть активну участь у житті суспільства.

3. Фізичні характеристики старіння

Процес старіння організму неминучий природній біологічний процес, але темпи фізичних змін у всіх людей неоднакові, вони залежать від генетичних та зовнішніх умов (образу та умов життя, фізичної форми, перенесених хвороб, подій яких довелось пережити) а також від «виживаності» організму (За Л.Гавриловим) [11].

Помітно змінюються осанка та зовнішність (сивіє волосся, шкіра втрачає вологу та еластичність, збільшуються зморшки). З віком змінюється сон людини. Знижується ефективність роботи сенсорних систем, погіршується слух, зір, збільшується час на сприйняття подій за допомогою органів відчуття та на обробку інформації. Смакові відчуття в літньому віці практично не змінюються. Зменшується м'язова маса, знижуючи силу і витривалість, змінюється структура і склад кісток, які стають слабими, пористими та ламкими. Відбуваються зміни у вестибулярній системі, погіршується координація та швидкість реакції. Втрачають свою еластичність кровоносні судини, погіршення роботи легень може зменшити постачання м'язів та мозку киснем. Резервні можливості серця, легень та інших органів з віком також зменшуються, що дає про себе знати під час фізичних навантажень. Зменшується імунітет організму, знижується здатність організму витримувати різного роду стрес.

Особливості когнітивної сфери в похилому віці.

Процеси старіння майже не торкаються більшої частини інтелектуальних навиків. Сповільнення протікання когнітивних процесів у цілому (збільшення часу на сприймання і обробку інформації) викликані загальним зниженням швидкості як розумової, так і фізичної діяльності.

В похилому віці люди здатні сприймати й утримувати меншу кількість сенсорної інформації, ніж в молодості, але змістовну інформацію, корисну і важливу на їх погляд, запам'ятовують добре. Погіршується короткочасна пам'ять, але третична пам'ять, що відповідає за спогади, в старості практично не змінюється. «Кристалізований інтелект», що включає загальну поінформованість й обсяг знань, накопичених протягом тривалого часу, набутий досвід розв'язання завдань, словарний запас з роками залишається постійним або підвищується.

Погіршення когнітивної діяльності в похилому віці можуть бути викликані хворобами мозку (наприклад хворобою Альцгеймера або інсультами та інфарктами, що викликають деменцію), поганою фізичною формою, неправильним харчуванням, зловживанням алкоголю, побічними діями від лікарських засобів, самотійною відмовою від розумової діяльності.

Негативно впливати на когнітивну сферу можуть не лише порушення у фізичному плані а й у психологічному (зниження самооцінки, депресії, погані очікування).

Характеристикою літнього віку є мудрість, збільшення кількості знань про практичні сторони життя. В основі мудрості, як когнітивної якості лежить кристалізований інтелект.

По П. Балтесу [14], мудрість має п'ять основних рис. По-перше, вона спрямована на рішення важливих для конкретної людини питань, найчастіше пов'язаних із сенсом життя. По-друге, мудрість - це зосередження знань, суджень і порад найвищого рівня. По-третє, знання, пов'язані з мудрістю, надзвичайно широкі, глибокі, можуть бути застосовані до специфічних ситуацій. По-четверте, мудрість сполучає в собі розум і чесноту й використовується як в ім'я особистого благополуччя, так і на благо всього людства. По-п'яте, незважаючи на те що мудрим стати важко, більшість людей бачить цю якість у людині відразу.

6. Особистісні характеристики старіння

Кожна людина, незалежно від віку унікальна, має свої власні переконання, цінності, досвід, уявлення про самого себе і про старість. Успішність старіння визначається тим як людина справляється зі змінами (соціальних ролей, здібностей і т.п.), що викликані старінням. Для літньої людини важливим є пристосування до нових умов при збереженні сталої ідентичності, узгодженої з тим, ким вона була раніше.

Зміна соціального статусу людини в похилому віці може мати як позитивні, так і негативні наслідки, що залежатиме від того якого значення їм надає сама людина. Наприклад, вихід на пенсію може сприйматися людиною як втрата власної корисності або набуття свободи від важкої роботи та нових можливостей для занять улюбленими справами. Вдівство може стати великим горем втрати найближчої людини або принести звільнення від обов'язків догляду за хронічно важкохворим.

Згідно теорії Е.Еріксона, на стадії розвитку пізньої зрілості виникає психологічний конфлікт цілісності проти безвихідності. На його думку, люди похилого віку розмірковують про те, чи виправдало їхнє життя очікування молодості. Якщо людина відчуває задоволення, тому що її життя було наповнене змістом, активними подіями, то у неї формується відчуття особистісної цілісності. Якщо життя здається марною тратою сил та невикористаних можливостей, у неї виникає почуття відчаю. Розв'язання цього конфлікту, збереження цілісності, пов'язано з мудрістю, яка дозволяє людині зберегти гідність і цілісне «Я» при фізичному розпаді і навіть перед неминучою смертю.

Прийняття до старіння супроводжується й психологічною потребою згадувати минуле, переосмислювати деякі події, міркувати про те, яку спадщину людина залишає після себе, який її внесок в історію, що будуть пам'ятати про неї. Багато хто розглядають своїх дітей й онуків як спадкоємців, в яких продовжаться їхня особистість і життєві цінності.

З віком особистість людини особливо не змінюється, такі особистісні характеристики, як нейротизм, екстраверсія, інтроверсія й відкритість досвіду залишаються сталими. Коли люди досягають старості, їхня реакція на старіння й нові ситуації виявляється суцільно індивідуальною й обумовлюється ідентичністю й рисами особистості, виробленими ними в попередній період життя. Таким чином, розвиток особистості в літньому віці складається з особистісної інтерпретації подій і реакції на них, тісно пов'язаних з поведінкою людини в минулому.

7. Характеристика емоційної сфери у літньому віці

Літній вік - один з етапів продовження емоційного росту. Усвідомлюючи крихкість людського життя літня людина починає більше цінувати тривалі відносини зі членами своєї родини й друзями і прагне зробити ці відносини більш емоційно тисними. Усвідомлення швидкоплинності часу загострює відчуття суму, щастя і радості. Людина вчиться радіти кожному новому дню. Позитивні емоції сильніші за негативні в цьому віці. Літні люди краще, ніж молоді контролюють свої емоції. Рідко спостерігаються миттєві перепади настрою. Все це дає людям похилого віку більш сильне відчуття власного благополуччя.

Задоволення від життя й пристосування до літнього віку залежить від таких факторів: здоров'я людини, матеріального і соціального стану, подружнього статусу, адекватності умов проживання, кількості

соціальних взаємодій і навіть можливості вільно переїжджати з місця на місце. Задоволення, що людина одержувала від життя раніше, впливає на почуття задоволеності своїм станом у літньому віці.

Соціальне порівняння, що полягає в оцінці себе й власної ситуації стосовно інших людей, відіграє вирішальну роль у сприйнятті людьми похилого віку перспектив на майбутнє.

Висновки

✓ Важливість повсякденної уваги до рішення соціальних проблем літніх людей зростає у зв'язку зі збільшенням питомої ваги цієї категорії громадян в структурі населення України, що спостерігається в останнє десятиліття не тільки в нашій країні, але й в усім світі.

✓ Для одержання соціальної інформації й створення банку даних про літніх людей важливо знати не тільки демографічні особливості того або іншого району, але й картину демографічних змін у цій групі населення.

✓ Зміна соціального статусу людини в старості, яка викликана, насамперед, припиненням або обмеженням трудової діяльності, трансформацією ціннісних орієнтирів, самого способу життя й спілкування, а також виникненням різних утруднень як у соціально – побутовій сфері, так й у психологічній адаптації до нових умов, диктує необхідність вироблення й реалізації специфічних підходів, форм і методів соціальної роботи з людьми похилого віку.

✓ З віком змінюється ціннісна ієрархія самооцінок та часова перспектива людей похилого віку.

✓ Тенденція росту чисельності людей похилого віку вимагає корінної зміни соціальної політики у відношенні цієї, найбільше соціально незахищеної категорії суспільства, особливо зараз, в умовах ринкової економіки. Гострої необхідності набуває організація допомоги людям літнього віку.

Література

1. Гаврилов Н. А. Биология продолжительности жизни / Н. А. Гаврилов, Н. С. Гаврилова / отв. ред. В. П. Скулачев. – 2-е изд. перераб. и доп. – М. : Наука, 1991. – 280 с.
2. Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. - СПб.: Питер, 2005. – С. 724-729.

Краснова О.В., Лидерс А.Г. Социальная психология старения: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2002. – С. 32-33.

8. Соціальна робота в Україні: Навчальний посібник/ І.Д.Зверева, О.В.Безпалько, С.Я. Марченко та ін. – К.: ДЦССМ, 2004.- С.179.

9.

10. Гаврилов Л.А. Гаврилова Н.С. Биология продолжительности жизни / Отв. ред. В.П. Скулачев .- М.: Наука, 1991 - С. 114.

11. Там само.- С. 97.

12. Попович Г. М. Соціальна робота в Україні і за рубежом: Навчально-методичний посібник. - Ужгород: Гражда, 2000. - 134 с.

13. Большой психологический словарь. Сост. Мещеряков Б., Зинченко В. - Олма-пресс, 2004.

14. Baltes, P. В. (1993). The aging mind: Potential and limits. *The Gerontologist*, 33, 580-594.

Тема 9. Проблема самотності людей похилого віку

Лекція 8 (2 год.)

1. Класифікація підходів до вивчення самотності.
3. Типологія самотності літніх людей.
4. Вплив самотності на потребнісно-мотиваційну сферу літньої людини.

1. Класифікація підходів до вивчення самотності.

Більшість теоретичних положень про самотність фрагментарні не мають систематичного пояснення. Перлман й Пепло [1] дали наступну класифікацію психологічним та соціологічним підходам до самотності: психодинамічні, феноменологічні, екзистенціально-гуманістичні, соціологічні, інтеракціоністські, когнітивні, інтимні і теоретико-системні.

Представники *психодинамічної моделі* (Зилбург, Салліван, Фромм-Рейхман) у своєму аналізі самотності спираються головним чином на клінічну практику і тому схильні розглядати самотність як патологію, як негативне явище. Зилбург, наприклад розрізняв самотність і усамітнення. Усамітнення він називав «нормальним» й «минуцим умонастроєм», що виникає в результаті відсутності конкретного "когось". Самотність – непереборним, постійним і руйнівним відчуттям.

Фромм-Рейхман вважала самотність екстремальним станом, який характеризується "надзвичайно тривожним відчуттям". «Самітність збільшує відчуття протиприродної й несподіваної порожнечі, що

пронизує увесь внутрішній світ особистості» і може сприяти розвитку важкого психічного розладу особистості 2].

За даною моделлю самотність є результатом ранніх дитячих впливів на особистісний розвиток, які, у свою чергу, обумовлені дефіцитом досвіду соціалізації. І хоча ранній (дитячий) досвід може бути міжособистісним по своїй природі, розглянута традиція зосереджує увагу на тім, які внутріособистісні фактори тобто риси характеру, внутріпсихічні конфлікти, приводять до стану самотності. За Зилбургом, самотність є проявом характерних рис особистості: нарцисизму, манії величності, хворобливої скритності, ворожості, агресивності.

Причини самотності, як правило, вбачають у деформаціях, які відбуваються в генезисі особистості, її здатності до конструктивного саморозвитку.

Найбільш відомим прихильником *феноменологічного напрямку* є Карл Роджерс. На його думку, виконання соціальних ролей вимагає від індивіда діяти у відповідності до соціальних зразків, які можуть входити у протиріччя з внутрішнім істинним проявом «Я». Страх людини, що істинне «Я» відторгнене оточуючими, робить її замкненою у своїй самотності. Роджерс розглядає самотність як прояв дезадаптації особистості у суспільстві, а причину самотності - у феноменологічних невідповідностях між дійсним і ідеалізованим «Я» індивіда. Відрізняє прихильників даної теорії те, що вони вважають, основою формування самотності є не ранні дитячі впливи а поточні впливи, які відчуває особистість. Природа самотності вважається патологічною.

Представники *екзистенціальної моделі* не вважають самотність патологічним феноменом. Вона є продуктивною творчою силою (Мустакас), умовою справжньої комунікації (Ясперс), глибинною основою будь-якого індивідуального буття (Сартр), моментом народження особистості (Бердяєв), самостою людини (Ялом). Самотність пов'язана із самосвідомістю людини, з неповторністю її «Я», з моментом істини й саморозуміння. Таким чином, самотність - необхідний елемент екзистенції людини, що надає змісту людському життю й сприятливому розвитку особистості. Ніякі найближчі стосунки не можуть знищити самотності. Однак людина може послабити вплив самотності, розділивши її з іншою самотньою людиною. Більше того, проблема екзистенціальної ізоляції не може бути розв'язна в принципі, тому що перед фундаментальними проблемами буття людина самотня споконвічно.

Представники *соціологічної моделі* (Боумен, Рисмен, Слейтер) пов'язують свій соціальний аналіз самотності з вивченням американського характеру й одночасно аналізують здатність суспільства задовольняти потреби його членів. Вони заявляють, що американці перетворились на індивідів «орієнтованих на оточуючих. "Орієнтовані зовні" люди відособлені від свого істинного "Я", своїх почуттів і своїх очікувань. Орієнтована на інших особистість може набути надмірну потребу в пильній увазі до себе з боку оточуючих, яка ніколи повністю не задовольняється. Тому члени нашого суспільства, заявляє Рисмен, утворюють "самотній натовп"[3].

Слейтер причиною самотності вважає, незадоволення потреби в спілкуванні, причетності й залежності через прихильність в американському суспільстві до індивідуалізму внаслідок укорінення віри в те, що кожна людина є самостійним суб'єктом.

Серед причин, що ведуть до посилення самотності в сучасному суспільстві виділяють ослаблення зв'язків у первинній групі та збільшення сімейної й соціальної мобільності (Боумен).

Таким чином, представники соціологічного підходу вважають самотність нормативним - загально статистичним показником, що характеризує суспільство. Самітність розглядається як риса американського характеру, що є продуктом соціальних сил. Тобто причина самотності поза індивідом, на її формування впливають події суспільного життя.

Представники *інтераціоналістського підходу* вважають самотність продуктом комбінованого (або інтерактивного впливу) особистісних та ситуаційних факторів. Самітність з'являється в результаті порушення соціальних відносин, соціальної взаємодії, що задовольняє основні соціальні потреби особистості. Роберт Вейс [4] розрізняв два типи самотності: емоційну ізоляцію (відсутність тісної емоційної прихильності) та соціальну ізоляцію (відсутність значимих дружніх зв'язків або почуття спільності). Емоційна самотність є результатом відсутності інтимної прихильності, такої як любовна або подружня. Емоційно самотня людина повинна відчувати щось подібне до хвилювання покинутої батьками дитини: неспокій, тривогу, порожнечу. Соціальна самотність викликає у людини відчуття безглуздості свого існування й власної незначності а також напружений стан і нудьгу. Відчуття соціально самотньої людини подібні до почуття дитини, яку залишили друзі.

Самотність розглядається як звичайний стан, який переживає більшість людей, протягом всього їхнього життя. Причини самотності є як внутрішні (характерологічні), так і зовнішні (ситуативні).

Представники *когнітивного підходу* відзначають роль пізнання як фактора, що опосередковує зв'язок між нестатком соціальності й почуттям самотності. Когнітивні фактори – розглядаються як процеси, що відбуваються усередині індивіда, що погоджує свою діяльність із реальністю. Самітність виникає у тому випадку, коли індивід усвідомлює невідповідність між двома факторами - бажаним і досягнутим рівнем власних соціальних контактів.

Пепло, Міцелі, Мораш зауважують: «Визначення власної самотності – результат тривалого когнітивного процесу, в ході якого ми усвідомлюємо або наділяємо змістом наші унікальні особисті переживання і узагальнюємо їх у цілісну категорію або концепцію» [5]. Серед причин самотності виділяють характерологічні й ситуативні фактори, а також вплив минулого і сьогодення на формування особистості.

Даний підхід спирається на когнітивну терапію Бека, на користь якої говорять клінічні дослідження, що підтверджують її ефективність. Пояснюючи причини самотності Бек писав, що погляд на самого себе та на середовище створюють базис «внутрішньої реальності» людини. Коли «внутрішня реальність» людини не відповідає «зовнішній реальності» у значимих співвідношеннях, вона може відчувати емоційний розлад, депресію, тривогу й почуття самотності [6].

Представники *інтимного підходу* (Дерлега, Маргуліс), так само як і Вейс, вважають що соціальні відносини безумовно сприяють досягненню індивідом різних реальних цілей. Самітність же обумовлена відсутністю соціального партнера, який би сприяв досягненню цих цілей. Самітність настає тоді, коли міжособистісним відносинам індивіда бракує інтимності, необхідної для довірчого спілкування.

В основі інтимного підходу лежить припущення про те, що індивід прагне до збереження рівноваги між бажаним і досягнутим рівнями соціального контакту. Вивчаючи вплив на цей баланс сукупності соціальних зв'язків індивіда, його соціальних очікувань і його особистісних якостей, дослідники розцінюють самотність як нормальний досвід і вважають, що й внутрішньо індивідуальні фактори, і фактори середовища здатні привести до самотності.

Згідно *теоретико-системного підходу* до проблеми самотності, поведінка живих організмів відбиває переплетення впливів декількох рівнів (від клітинного до міжнаціонального), що діють одночасно як система. Із цього погляду самотність є механізмом зворотного зв'язку, що допомагає індивідові або суспільству зберегти стійкий оптимальний рівень людських контактів. Самітність розглядається як

потенційно патологічний стан, але корисний, який у кінцевому результаті, може сприяти благополуччю індивіда або суспільства.

Данні дослідження є суто теоретичними, не мають емпіричного джерела.

Системна теорія підпорядковує обидва мотиви поведінки - індивідуальний і ситуативний.

2. Типологія самотності літніх людей

Самітність – гостро суб'єктивне й індивідуальне переживання, особлива форма самосприйняття. У процесі повсякденного самоусвідомлення людина сприймає себе лише в певній відношенні до навколишнього світу, в системі взаємозв'язків. Виникнення самотності говорить про порушення в цій системі.

Типи самотності Садлер У. й Джонсон Т. [2] розглядають у чотирьох вимірах: космічному, культурному, соціальному і міжособистісному.

Німецький філософ Кельбель розрізняє такі типи самотності.

1. Позитивний внутрішній тип, так звана «горда самотність», яка є необхідним засобом розкриття нових форм свободи або нових форм спілкування з людьми.

2. Негативний внутрішній тип, що характеризується почуттям відчуження власного «Я» від інших, навіть у оточенні людей.

3. Позитивний зовнішній тип має місце в ситуаціях фізичного усамітнення, коли ведуться пошуки нового позитивного досвіду.

4. Негативний зовнішній тип, який має місце в тому випадку, коли зовнішні обставини (смерть близької людини, втрата контактів) викликають негативні відчуття самотності.

Багато типологій виникли як спроба визначити природу дефіциту соціальних відносин або виділити характеристики соціального положення самотної особистості, що обумовлюють її самотність. Важливим фактором виявився сімейний стан. Вдівство, розлучення або розрив стосунків – найбільш поширені ситуації, що ведуть до самотності.

Найбільш загальною типологією самотності можна вважати типологію Вейса – емоційної і соціальної ізоляції. Емоційна ізоляція викликана відсутністю прихильності до конкретної людини, а соціальна ізоляція - відсутністю доступного кола соціального спілкування [4].

За часовою перспективою розрізняють такі типи самотності.

1. Хронічна самотність розвивається тоді, коли протягом тривалого періоду часу індивід не може встановити задовольняючі його соціальні зв'язки. Хронічну самотність відчувають люди, які не були задоволені своїми відносинами протягом двох і більше років підряд.

2. Ситуативна самотність найчастіше настає в результаті значних стресових подій у житті, таких, як смерть чоловіка або дружини, розрив шлюбних відносин. Ситуативно самотня людина після короткого періоду дистреса зазвичай адаптується до своєї втрати й переборює самотність.

3. Минуща самотність характеризується станом, короткочасних і випадкових приступів почуття самотності.

Виміри самотності.

1. Емоційні характеристики самотності виявляють відсутність позитивних емоцій (щастя, прихильності), і наявність негативних емоцій (страху і невпевненості).

2. Тип ущербності визначає природу відсутніх соціальних відносин. Тут вирішальним є збір інформації про значимі для індивіда відносини (відсутність інтимної прихильності, почуття спустошеності, почуття покинутості).

3. Часова перспектива має такі компоненти: відчуття самотності як незмінного явища; відчуття самотності як тимчасового явища; і відчуття самотності при якому індивід примиряється із ним, убачаючи причину самотності в інших (своєму оточенні).

3. Вплив самотності на потребнісно-мотиваційну сферу літньої людини

Відчуття самотності істотно впливає на задоволення особистісних потреб літньої людини. У літньому віці стає проблематичним виконання потреб фізіологічних, у безпеці і надійності. Людина, якщо залишається одна, її починають охоплювати думки про погане здоров'я. Не дивлячись на те, що стан здоров'я людини не погіршується, втрата чоловіка чи дружини може викликати відчуття зменшення сил і енергії, погіршення самопочуття, депресію.

Уявлення літньої людини про себе багато в чому базується на взаємовідносинах з іншими людьми – друзями, близькими, дітьми, сусідами. Якщо особистість вписується у певну систему ролей, вона забезпечує стійкість і функціонування даної системи. Втрата соціальних взаємовідносин впливає на самосприйняття літньої людини.

Вихід на пенсію, що супроводжується втратою авторитету, зміною соціального статусу, відчуттям власної непотрібності, приводить до значно більшої втрати впевненості з віком у самотніх літніх чоловіків, ніж у жінок. Переживання самотності супроводжується негативним оцінюванням себе й свого прожитого життя, підвищенням інтровертованості й екстернальності, "загостренням" особистісних рис. Втрата дорогих людей для літньої людини, чи то з причини розлуки, розлучення або смерті, вимагає зміни самосприйняття..

Потреба у визнанні і повазі зберігає свою значимість у літньому віці. Однак в цей час зменшується кількість зовнішніх джерел отримання визнання. Часто стає неможливим отримання професійного успіху, змінюється зовнішній вигляд і сексуальна привабливість. Звужується соціальна група, в якій може реалізуватись потреба у визнанні. В якості захисту від стійкої депривації потреби у визнанні може проявитися її ретроспективний характер, оснований на успіхах молодості. Інколи це проявляється в ідентифікації зі своїм поколінням, тобто приписуванні йому перебільшено високих характеристик. Як правило, наявність лише ретроспективного елементу потреби у визнанні свідчить про неприйняття людиною похилого віку свого теперішнього стану.

Об'єднавши всі явища, до яких необхідно адаптуватися в пізній дорослості, їх можна назвати одним словом - втрата.

Потреба у спілкуванні в пізній дорослості у порівнянні з іншими віковими періодами набуває особливої значимості. У пізній дорослості багато з людей відчувають зміцнення емоційного зв'язку із братами й сестрами.

Висновки

✓ Неоднорідність і складність почуття самотності в пізній дорослості знаходять вираження в його двоїстому характері. З одного боку, це тяжке відчуття розриву з оточуючими, острах наслідків самотнього способу життя, з іншого боку - це чітка тенденція відгородитися від оточуючих, захистити свій внутрішній світ і стабільність від вторгнення сторонніх. У цій тенденції можна бачити єдино можливий спосіб забезпечити собі незалежність і душевний комфорт.

✓ Я-концепція періоду пізньої дорослості й старості являє собою складне утворення, у якому "записана" інформація про безліч Я-образів, що виникають у людини у всіляких варіантах її самосприйняття й самоподання. Це вибіркова пам'ять особистості, що

відбиває події таким чином, щоб не порушити основні особистісні позиції.

✓ Соціальні стереотипи впливають на суб'єктивні відносини людини не тільки до соціуму, але й до самої себе. Особливо вони впливають на самосприйняття людей похилого віку, тому що оціночний критерій у їхній Я-концепції сформувався в інших соціальних умовах. Однак більшість людей похилого віку в силу вікових особливостей їхньої психіки важко приймають нову форму багато в чому неприйнятну для них нового соціального стану, що відбивається на системі їх взаємовідносин з оточуючими й приводить до істотної зміни Я-концепції.

✓ Я-концепцією в пізній дорослості керує прагнення людини інтегрувати своє минуле, сьогодення й майбутнє зрозуміти зв'язки між подіями власного життя.

✓ Важлива умова плідного життя в пізній дорослості - це позитивна антиципація майбутнього (позитивний Я-образ старості може бути змодельований у молодості). Передумовою цього є успішне рішення нормативних криз, життєвих завдань і конфліктів на попередніх життєвих етапах.

✓ Продовженню поступального розвитку в пізній дорослості сприяє також продуктивна установка оцінювати своє життя (як і все, що відбувається у світі) за критерієм успіхів, досягнень, щасливих моментів. Із цих оптимістичних позицій поразки й помилки інтерпретуються як тяжкі, але необхідні уроки життя, які зрештою ведуть до перемог. При цьому самооцінка залишається позитивною.

Література

1. Перлман Д., Пепло Л. Теоретические подходы к одиночеству // Лабиринты одиночества: Пер. с англ. /Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М.: Прогресс, 1989. - С.152-168
2. Садлер У., Джонсон Т. От одиночества - к аномии // Лабиринты одиночества: Пер. с англ. /Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М.: Прогресс, 1989. – С.27
3. Покровський Н. Человек, одиночество, гуманизм // Лабиринты одиночества: Пер. с англ. /Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М.: Прогресс, 1989. – С. 8
4. Вейс Р. Вопросы изучения одиночества // Лабиринты одиночества: Пер. с англ. /Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М.: Прогресс, 1989. – С. 114-128

5. Пепло Л., Мицели М., Мораш Б. Одиночество и самооценка // Лабиринты одиночества: Пер. с англ. /Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М.: Прогресс, 1989. - С.170

6. Янг Дж. Одиночество, депрессия и когнитивная терапия: теория и ее применение // Лабиринты одиночества: Пер. с англ. /Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М.: Прогресс, 1989. – С. 559

МОДУЛЬ 3. СОЦІАЛЬНА РОБОТА З ЛЮДЬМИ ПОХИЛОГО ВІКУ

Тема 10. Гуманістичні цінності та принципи соціальної роботи.

Лекція 10 (2 год.)

1. Моральні імперативи епохи античності.
2. Антропоцентризм і гуманізм епохи Відродження
3. Проблема людського існування в екзистенціалізмі.
4. Гуманістичні сучасного суспільства.

1. Моральні імперативи епохи античності.

«Соціальна робота виходить із різних гуманістичних, релігійних та демократичних ідеалів і філософських теорій і є універсальною можливістю задоволення людських потреб, які виникають унаслідок взаємодії особи й суспільства, а також розвитку потенціалу людини» (Міжнародні етичні стандарти соціальних працівників) [2].

У філософії Давнього Китаю значне місце приділялося розгляду моральної поведінки людини. Конфуцій писав, що людина повинна чинити згідно морального закону – дао. Центральне місце серед ряду етичних принципів належить концепції «жень» (людяність, гуманність, любов до людей), що є виразом закону ідеальних стосунків між людьми у відповідності до правила «не роби людям того, чого не побажаєш собі». Особливу увагу Конфуцій приділяє принципу «сяо» або синовньої шанобливості та поваги до батьків і старших. Він пропонує на основі розуміння сутності всіх чеснот будувати свою поведінку стосовно старших по віку й по соціальній ієрархії. Турбота про престарілих, поважне й милосердне ставлення до них, терпимість до їх недоліків, уміння використовувати цінне із життєвого досвіду старших – ось далеко не повний перелік тієї благородної й шанобливої поведінки, яку Конфуцій пропонує людям [3].

Дослідження антропологічної проблематики у філософії Давньої Греції пов'язані з просвітницькою діяльністю софістів (вчителів мудрості). Вони розглядають такі етичні феномени як благо, чеснота, справедливість; вводять людину у буття як головну діючу особу; вперше процес пізнання наповнюють екзистенціальним змістом і обґрунтовують екзистенціальний характер істини.

Сократ розглядаючи внутрішній світ людини, його душу і чесноти, обґрунтовує принцип етичного раціоналізму, стверджуючи, що «чеснота є знання». Людина, що познала цінність добра і справедливості, ніколи не буде чинити погано й несправедливо. Завдання людини – прагнення до морального вдосконалення на основі пізнання істини, і перш за все пізнання самої себе, своєї моральної сутності та її реалізації.

Платон з позиції антропологічного дуалізму душі та тіла, вважає, що душа є тією субстанцією, що відрізняє людину від тварин. Душа постійно тяжіє до трансцендентного світу ідей, вона вічно, тіло ж смертне. Платон багато уваги приділяє етичній тематиці. В «Діалогах», наприклад, він дає визначення понять долі, старості, чесноті, розумності, справедливості, терплячості, свободи, порядності, блага, віри та ін.

2. Антропоцентризм і гуманізм епохи Відродження

Філософія епохи Відродження вирізняється антропоцентризмом і гуманізмом, визнанням цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток і прояв усіх здібностей.

Згідно поглядів П.Мирандоле (1463-1494) людина займає центральне місце в світобудові, тому що вона причасна до всього земного й небесного. Свобода вибору і творчі здібності обумовлюють те, що кожний сам є творцем свого щастя або нещастя і здібний дійти як до тваринного стану, так і піднятися до богоподібної істоти.

Філософські погляди італійського гуманіста Л.Валла (1407-1457) засновуються, на тому, що все живе прагне до самозбереження і уникнення страждань, життя є найвищою цінністю. У його філософській антропології уже проявилися мотиви індивідуалізму, егоїзму і утилітаризму, що виникали з народженням капіталістичних суспільних відносин. Л.Валла заявляє, що розсудливість і справедливість зводяться до вигоди індивіду, на першому місці повинні стояти свої власні інтереси, а на останньому інтереси батьківщини. На його думку зберігає «свою силу найславніше виречення «там для мене батьківщина, де добре». [2]

Класична німецька філософія зробила значний внесок у розробку проблем гуманізму і осмислення людської життєдіяльності. До соціально значимих належать: дослідження Кантом всієї життєдіяльності людини як суб'єкта моральної свідомості, його громадянської свободи, ідеального стану суспільства і реального, за наявності постійного антагонізму між людьми і т.д.; ідеї Фіхте про першість народу перед суспільством, розгляд ролі моральної свідомості в життєдіяльності людини, соціального світу як світу приватної власності, що охороняє держава; гегелевське вчення про громадянське суспільство; розгляд Шеллінгом розуму як засобу реалізації моральної цілі; прагнення Фейєрбаха створити релігію любові і гуманістичну етику. Така своєрідна єдність гуманістичних устремлень представників класичної німецької філософії, які йшли за просвітниками XVIII ст., що проголошували людину володарем природи і духу, стверджуючи могутність розуму та одночасно були виразниками духовної культури XIX ст., котре характеризувалося складною соціально-економічною та політичною ситуацією.

Головна роль відводиться Кантом моральній діяльності людини. Моральний обов'язок Кант формує у вигляді морального закону або морального категоричного імперативу. Вихідним принципом поведінки людини повинен бути категоричний (обов'язків за всіх умов) імператив – формальне внутрішнє повеління, вимога, заснована на тому, що особистість є самоціллю, вона самодостатня і тому ні в якому разі не повинна розглядатися як засіб здійснення яких би то ні було, навіть дуже благих завдань. Вчинок людини буде моральним у тому випадку, коли він здійснюється із поваги до морального закону.

Поворот від раціоналізму класичної німецької філософії до ірраціоналізму був здійснений неідеалістами А.Шопенгауером, С. К'еркегором, Ф.Ніцше.

Шопенгауер вважав, що існують три головні пружини людських вчинків, через які діють всі мотиви:

- егоїзм, який хоче власного блага (він безмежний);
- злоба, яка хоче чужого горя (доходить до самої крайньої жорстокості);
- співчуття, яке хоче чужого блага (доходить до благородства і великодушності).

Морально цінні вчинки мають джерело в співчутті. Вони здійснюються заради іншого, його блага. Повна відсутність співчуття веде до безчестя.

А Шопенгауер акцентував увагу на проблемах людини, її свободі і моральності та їх безпосередньому індивідуально значимому змісті.

Світ в якому живе людина перш за все залежить від того, яким вона його собі уявляє: він набуває різного вигляду у відповідності до індивідуальних особливостей психіки. Для одних людей він виявляється багатим, повним змісту і інтересу, для інших – бідним, порожнім, вульгарним. Все, що для людини існує і трапляється, безпосередньо існують лише в її свідомості. Особистість залежить в основному від власної моралі, а не від зовнішніх обставин, так само як життя людини є тим, що вона «має в самій собі».

3. Проблема людського існування в екзистенціалізмі

Проблема людського існування та проблема сутності людини найбільш повно розкриваються в сучасних теоріях екзистенціальної філософії. Екзистенціалізм - (лат. *exsistentia* – існування) – філософія існування (К.Ясперс, М.Хайдеггер, Ж.П. Сартр, А.Камю).

Екзистенціалізм глибоко аналізує суб'єктивні переживання відчуження особистості від зовнішнього світу: почуття апатії, самотності, байдужості, страху, вороже сприймання явищ дійсності. Згідно Хайдеггеру, страх, тривога, турбота та ін., складають суб'єктивне буття людини або «буття в світі», що обумовлено самим настроєм індивіду, його свідомістю і яке є первинним. Таким чином, Хайдеггер вважає, що буття зовнішнього світу формується через буття світу внутрішнього, особистісного. У своїй праці «Буття і час» Хайдеггер вводить термін «екзистенціал», що означає різні вирази стану буття: «буття-в- світі», «буття-з-іншими», «буття-тут» та ін. Набуття сенсу особистісного буття можливе лише через пошуки власного Я людини.

У Ясперса це особистісне буття пов'язується з пошуками людиною своєї індивідуальності, що розкривається у спілкуванні. Екзистенція, за Ясперсом, проявляється у волі, яка в свою чергу пов'язується з трансценденцією, тобто такою сферою, яка знаходиться за межами свідомості й пізнання людини і де поведінка людини диктується богом, безсмертною душею і свободою волі. Набуття людиною сутності, волі, пізнання речей зовнішнього світу виникає в «пограничних ситуаціях» (на межі між буттям і небуттям): перед обличчям смерті, в стражданнях, через почуття провини, в боротьбі. Людина, звільнившись від пануючих цінностей, норм, установок, набуває отримує можливість пізнати себе як екзистенцію. Екзистенціалізм виходить із того, що «пограничні ситуації» справді змушують людей задуматися про сенс і зміст свого життя, переоцінити власні цінності.

Камю, Сартр, Марсель екзистенціальні поняття відносять не лише до окремого індивіду, а і до всього людства: все людство знаходиться у «пограничній ситуації», охоплено почуттям страху перед глобальними катастрофами. Завдання філософії екзистенціалізма – допомогти людині, яка невідділима від людства. Переглядаючи ціннісні орієнтації, в тому числі і своє мислення, людина повинна створити такі історичні умови, які забезпечать рішення усіх проблем.

4. Гуманістичні сучасного суспільства.

В сучасному суспільстві, що характеризується нестабільністю, різкими соціальними зрушеннями, дезідентифікацією особистості проблема цінностей та їх переоцінки є дуже актуальною.

В літературі описані різні класифікації та ієрархії цінностей. Розрізняють цінності-цілі та цінності-засоби. Однак не дивлячись на різні форми диференціації цінностей є найвища і абсолютна цінність – сама людина, її життя.

Різні соціокультурні типи суспільства мають специфічні цінності, які складають важливий фактор детермінації ціннісних орієнтацій і поведінки особистості, а також способи її соціалізації. Наприклад для східної традиції характерно утвердження єдності суспільства і людини, панування таких норм і правил поведінки особистості, як справедливість, гуманність, щирість, людяність, повага до батьків і старших. Особливо місце в процесі соціалізації відводиться сім'ї, головна установка робиться не на зміну світу, а на самовдосконалення.

Для західної традиції характерним є протиставлення особистості і суспільства, пріоритет індивідуальних цінностей над суспільними. У відповідності до цього соціалізація особистості пов'язується перш за все зі змінами соціального середовища і світу.

Порівняння східних та західних цінностей свідчить про те, що в першому типі культури на перших сходинках ієрархічної структури знаходяться колективна відповідальність, скромність, повага до старших, патріотизм, материнство, авторитаризм. У другому типі культури в якості первинних виступають такі цінності як індивідуалізм, гроші, ефективність, першість, агресивність, повага до молодості, гендерна рівність. Відмінність цінностей різних культур свідчить про те, що не можливе їх сліпе копіювання, без урахування традицій власної культури, ментальності народу.

Висновки

- ✓ Реальний для людини сенс життя, а не абсолютний, полягає в розвитку людини як самоцілі, її у всебічному удосконаленні. Оскільки людина за своєю суттю істота суспільна, то і сенс її життя може бути знайдений на шляху сполучення інтересів і цілей суспільства і особистості.
- ✓ Визначити особистісний сенс життя – це значить осмислити життя, пояснити, що в ньому справжнє, а що мнине, що вимагає певної життєвої мудрості.
- ✓ Вислів «спочатку жити, потім філософствувати», що зустрічається у всіх народів свідчить про те, що лише мудра літня людина може досягнути сенс життя, усвідомити, що всякий кінець – є в той же час початком, будь яке зникнення – в той же час і виникнення, а теперішнє не лише виходить з минулого, але і готує майбутнє.

Література

1. Валла Л. О насладженіи// Антропология мировой философии: В 4 т.- М., 1970. – Т. 2.- С.81-130
2. Етика соціальної роботи: принципи і стандарти, ухвалено Міжнародною федерацією соціальних працівників (МФСП) Коломбо, Шрі Ланка, 6-8 липня 1994 р./ Переклад з англ. Н.Білоус// Соціальна політика і соціальна робота № 4 (8) 1998.- С.67-75
3. Конфуций Лунь Юй. Древнекитайская философия, собрание текстов : В 2 т.- М., 1972.- Т.1. – С. 139-151].
4. Сковорода Г. Цицерон. О старости. Повне зібрання творів: У 2-х т. — К., 1973. — Т. 2. — С. 178-201. С.182
5. Конфуций. Древнекитайская философия, собрание текстов: В 2 т.- М., 1972.- Т. 1.- С. 194

Тема 11. Розв’язання екзистенційних криз у людей похилого віку

Лекція 11 (2 год.)

1. Філософія життя та смерті
2. Тривога та страх смерті.
3. Етапи, які проходить людина при зіткненні зі смертю.

1. Філософія життя та смерті

Смерть - найбільш очевидна і легко усвідомлювана кінцева даність. Зараз ми існуємо, але наступить день, коли ми перестанемо існувати.

Смерть прийде, і від неї нікуди не дітися. Це жахаюча правда, що наповнює нас «смертельним» страхом. Говорячи словами Спінози, «Будь-яка річ, наскільки від неї залежить, прагне перебувати у своєму існуванні (бутті)» [1, с. 463]; протистояння між усвідомленням неминучості смерті й бажанням продовжувати жити - це центральний екзистенціальний конфлікт.

Життя й смерть тісно взаємозв'язані. Стоїки говорили, що смерть - найважливіша подія життя. «Жити потрібно вчитися все життя, і все життя потрібно вчитися вмирати» [2, с. 21].

Ту ж думку виразив св. Августин: «Час, що проживає людина, віднімається від часу життя, і з кожним днем його залишається усе менше й менше, так що час цього життя є взагалі не що інше, як шлях до смерті» [4, 622].

Мартін Гайдеггер в праці «Буття й час» [5] зауважує: «Ледь людина приходиться у життя, вона відразу ж досить стара щоб умерти». «Смерть у найширшому розумінні є феномен життя» [5, с. 250-251].

Розглядаючи фундаментальні модуси існування у світі М. Гайдеггер зробив важливий висновок, що усвідомлення майбутньої особистої смерті спонукає людину до переходу на більш високий модус існування.

Смерть є каталізатором настання світоглядної кризи, що приводить до ситуації граничної екзистенції людини. Важливим є сприйняття індивідом смерті іншої людини. «На вмиранні інших можна пізнати примітний буттєвий феномен, що визначається як перемикання сущого з буттєвого роду присутності (відповідно життя) до більше не присутності» [5, с. 242].

Смерть є екзистенціальним феноменом. «Ніхто не може зняти з іншого його вмирання. Умирання показує, що смерть онтологічно конститується завжди мені-приналежністю й екзистенцією» [5, с. 245].

2. Тривога та страх смерті.

В контексті того, що основні екзистенціальні феномени захоплюють людину цілком, Е. Фінк пише: «смерть» - не просто «подія», але й буттєве осягнення смертності людиною» [6, с. 363]. Щоб зрозуміти феномен «смерті» її необхідно пережити або вжитися в неї. Це, приблизно, як сказано у Ясперса: для розуміння душі «ми уявляємо себе на місці іншого», з його болями й переживаннями [7, с. 163].

Ірвін Д.Ялом відмічає: «Жах смерті є настільки сильним і всеосяжним, що на заперечення смерті витрачається значна частка нашої життєвої енергії. Трансценденція смерті - фундаментальний мотив людських переживань, починаючи від глибоко особистісних внутрішніх подій, захистів, мотивацій, снів і кошмарів аж до самих масових макросоціальних феноменів» [8, с. 49].

Філософи, в контексті страху смерті, говорять про усвідомлення «скороминушості буття» (Ясперс), про жах «небуття» (К'єркегор), про «неможливість подальшої можливості» (Гайдеггер), про онтологічну тривогу (Тілліх).

Психологи З.Фрейд, К. Гольдштейн, К.Хорні, розрізняючи тривогу і страх зауважували, що страх - пов'язаний із конкретним об'єктом, а тривога являє собою неясне почуття небезпеки без чіткого конкретного змісту. Саме неможливість встановити джерело загрози робить тривогу таким болісним переживанням, яке позбавляє людину самовладання.

Фрейд розрізняє об'єктивну та невротичну тривогу. Перша, «дійсна» тривога є реакцією на зовнішню небезпеку, наприклад, на смерть. На думку Фрейда, ця тривога природна, розумна, конструктивна, вона є проявом «інстинкту самозбереження».

Нормальна тривога перед обличчям смерті не обов'язково спричинює депресію або меланхолію. Розуміння того, що на нас очікує розлука з близькими, підсилює бажання зміцнити свої зв'язки та покращити стосунки з оточуючими зараз. Замислюючись над тим, що рано або пізно ми втратимо можливість діяти й творити, людина відповідальніше ставиться і вчиться ефективніше використовувати свій життєвий час, робить сучасний момент яскравішим й ціннішим.

Невротична тривога, за Фрейдом - є страхом людини перед інстинктом, перед «вимогою імпульсів», вона непропорційно висока стосовно небезпеки або виникає в ситуації, де ніякої зовнішньої небезпеки немає взагалі. При невротичній тривозі спрацьовує механізм витискання, що створює внутрішні протиріччя, підсилює почуття безпорадності та безсилля людини.

3. Етапи, які проходить людина при зіткненні зі смертю.

Елізабет Кюблер-Росс, провівши бесіди з більш ніж двома сотнями приречених хворих, виділила п'ять етапів, які проходить людина, котра опинилася перед лицем смерті, розглянула захисні механізми психіки індивіда, що спрацьовують в екстремально-важких ситуаціях.

Перший етап – «заперечення та ізоляція», коли людина відкидає думки про можливість смерті.

Коли людина усвідомлює смертельну загрозу власному життю, її охоплює роздратування, обурення, злість оскільки її плани й мрії ніколи вже не здійсняться (II стадія – «гнів»).

Третій етап, коли пацієнт намагається домовитися із хворобою - «стадія торгу». Якщо на першому етапі людина не може відкрито визнати сумні факти, а на другому почуває образу на оточуючих і на Бога, то на даному етапі вона намагається, прийти до якоїсь угоди, що відстрочить неминуче.

Якщо торг не дає результатів, а час минає і приречений пацієнт уже не може заперечувати свою хворобу, коли проявляються нові симптоми недуги, його охоплює безпорадність і безнадійність, найглибша депресія («стадія депресії»).

Росс розрізняє дві форми депресії - «реактивну», викликану жалем за минулими втратами та «підготовчу, що пов'язана з неминучими втратами у майбутньому (розтавання зі світом, родиною, друзями).

Завершальний етап, коли людина приймає факт близькості смерті й спокійно очікує її – «смиренність». Для умираючого, цей період майже позбавлений почуттів, начебто біль відійшов, боротьба закінчена й настає час «останнього перепочинку перед далекою дорогою». У цей час соціальна допомога, розуміння й підтримка більше потрібні родині хворого, ніж самому пацієнтові. Коли вмираючий знаходить спокій і покірність, коло його інтересів різко звужується. Він хоче залишатися на самоті - у всякому разі, уже не бажає вторгнення новин і проблем зовнішнього світу .

Адаптація членів родини умираючого, за Росс, проходить за подібними стадіями. Спочатку багато хто з них не вірять, заперечують сам факт, що в їхній родині можлива смертельна хвороба, або сподіваються, що діагноз виявиться помилковим. Так само як умираючий переживає стадію гніву, вся його родина проходить через цей емоційний етап. Їхній гнів поперемінно направляється то на лікаря, то на обслуговуючий персонал. Велику роль відіграє почуття провини, бажання виправити або надолужити упущені раніше можливості порятунку. Коли гнів й почуття провини переборені, настає стадія підготовчої скорботи, так само як й у самого вмираючого. Чим краще вдається виразити цю скорботу до смерті, тим легше буде винести її згодом.

Висновки

- ✓ Життєвий цикл кожної людини проходить у певному культурно-історичному контексті. Від народження до набуття мудрості й власної моралі людина реалізує завдання розвитку на тлі великої розмаїтості індивідуальних біологічних, психологічних і культурних особливостей.
- ✓ Звичаї, прийняті в деяких культурах, чітко виявляють зв'язки між смертю, народженням і життєвим циклом.
- ✓ Життя й смерть взаємозалежні; вони існують одночасно, а не послідовно; смерть, безупинно проникаючи в межі життя, впливає на досвід людини та її поведінку.
- ✓ Незалежно від культурного тла смерть і супутні їй явища найчастіше надають новий сенс життя окремій людині та громаді в цілому.
- ✓ Смерть вносить позитивний вклад у життя. Коли смерть заперечується, життя звужується. Заперечення смерті на будь-якому рівні є запереченням власної природи, що веде до звуження поля свідомості й досвіду. Інтеграція ідеї смерті рятує людину: вона діє не як вирок, що прирікає на довічний жах або на похмурий песимізм, а скоріше як стимул до переходу в більш справжній модус існування. Вона збільшує наше задоволення від проживання свого життя.
- ✓ Наближення смерті нагадує людині, що існування не може бути відкладено і що ще є час для життя. Думаючи про смерть, людина стає вдячною, здатною цінувати незліченні даності свого існування.
- ✓ Для соціальних працівників досвід роботи з умираючими – це справжня школа для тих, кого цікавить людська поведінка, форми пристосування й захисні механізми, до яких доводиться прибігати, щоб упоратися з найтяжчими переживаннями. Досить лише вислухати хворого. У спілкуванні з умираючим, формується і власне ставлення до смерті. Поки смерть залишається найбільшою трагедією власного життя, поки людина вважає її жахливою й заборонною темою, їй не вдасться зберігати спокій і надати належну допомогу хворому.

Література

1. Спиноза Б. Избранные произведения: в 2-х томах. М.: Государственное издательство политической литературы, 1957. - Т. 1. - С.463
2. Луций Анней Сенека. О скоротечности жизни// Историко-философский ежегодник '96. - М.: Наука, 1997, С. - (16-40) 21

3. Луций Анней Сенека. Нравственные письма к Луцилию. М., Изд-во "Наука", 1977., 384 с. – Письмо IV
4. Августин Блаженный. О граде Божием.- Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000.- С. 622
5. Хайдеггер М. Бытие и время, М., Изд-во: Ad Marginem, 1997, 452с.
6. Финк Э. Основные феномены человеческого бытия. Перевод с нем. А. Гараджи //Проблема человека в западной философии. М.: Прогресс, 1988. С. (357–402) 363
7. Ясперс К. Собрание сочинений по психологии в 2-х т. Т. 1. - М.: Академия, 1996.- С. 163
8. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия/ Пер. с англ. Т.С. Драбкиной. – М.: Независимая фирма «Класс», 2005. – 576 с.